टि. न. ॐ गणेशाय नमः ॥ लक्ष्मीपादयुगं प्रणम्य पितरं श्रीबालकृष्णाभिधं भारद्वाजकुलाम्बुधौ
१ विधुमिव श्रीगौरवास्यात्मजात् ज्ञात्वाशेषमितेनवत्स्वमासिद्धांतमुक्तावलीगूढार्थो मे
क्तिं नन्वेतयथामतिमहादेवः परेषां कृते ॥ १ ॥ भाषापरिच्छेदव्याख्यानेविवक्षुः श्रीविश्व
मो नाथपंचाननो निर्विघ्नपरिसमाप्तिसिद्धये कृतं स्वेश्वरविशेषरूपमंगलं स्वशिष्याग्रंथे
वेकृष्णेति शिष्यशिक्षायै निबध्नाति वेद्योस्वरमाथ्येयेन चूडामणीकृतेति लीलेति
रेत्वविशेषणानां समासप्रवेशानवदोषः वस्तुतस्तु विधेयः किमिति चूडामणी
करणं किमर्थं वा न केवलं वलयीकरणं स्मार्कालत्वयानिराकांतावप्रतिपत्तिर्न भवः
नेति लीलेत्यादिविशेषणानां कोविवादिनालयवोधयाभावान्नायमनवदोषः उन्या
प्याकालयादिशेषणानं यषवननपसमादिति लीलयाताण्डवन्तस्यनयपण्डितोक्तः
भिनत्तस्यापेः अनेनवन्तस्यविशेषणपादस्मानिविषयं स्यपार्थिनाग्रयोभवंस्येवेति

त्वां

त्विते नन्वाभूषणरहितेकथंन्यसेनत्राह कृतमणीकृतेनेति । शिष्यावधानायम
तिज्ञानीते निजनिर्मितेनेति निजेनस्वेननिर्मिताऽरचितायाकारिकावलीतोग्रथिते
ग्रन्थेनेमेहोपः शब्दसंदेपोयास्तनोहेमपद्मनाभिरेतनानाकणादमप्रभेदोनाउक्त
श्रुतिसंहितालौ
योवबोधिवचः प्रतिपाद्यापेक्षयः तामिरहेविशदीकरणाणिमकरीकरोमि
स्यार्थः ननुलीलावत्यादिप्राचीननिबंधाध्ययनेनैवकारिकावलीप्रतिपादितोः
थैवोद्धुंशक्यतेकिमनेनभवत्कृतनिविशदनिबंधेनेत्यतआह श्रुतिसंहितेनेति
नथावलीलावत्यादिप्राचीननिबंधेषुग्रंथवाहुल्येनबहुतरः खेदेनप्रतिप
त्तिक नयानवालानांप्रहातिरितिभावः स्तोत्रदाम्मूलकत्वाप्रयुक्तानादरणी
यत्वंनिरसितेविरेतनेसुकेतान्विस्तवधारणातथाचकेनकादेवेन्यर्थः पन्नेनस
स्पग्रंथकरणेक्लेशाभावः सूचितः ॥ स्वस्यग्रंथकरणेमहतीनिमित्तमाह गतीवे

दि.न. त्ति एषीवेयाटयाख्यानयावशंवदत्वदर्शीनस्यार्थः २ ननुग्रंथादौश्रोतृप्रवृत्त
२ येप्रयोजनादिवक्तव्यंभवतितस्यवेहानुक्तत्वादपेक्षणीयत्वेनन्यूनत्वमस्यस्यादित्या
शंक्यविषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिणः सूचयन्नाहनिर्मलेतिनिर्मलत्वादेवग्रंथस्यस
कलपदार्थप्रतिपादकतयाकथंबालसुखबोधिनीत्याशंकांवेतुन्यूनस्यसकलप
दार्थप्रतिपादकत्वप्रदर्शनेनपरिहरन्मूलकोविषयदर्शयामियन्नेहाविषद्दामियत
त्तप्रस्तावितौनेयनक्कतव्यमदंधेणामितिभगवद्ब्रह्मकेमुक्तावलीसमंतस्तकौय
ग्रंथभगवतिवार्पयनस्वकीयनहननपेग्रंथस्यसस्वस्यवनामप्रतिवधाति सइद्येति
इद्येः साहित्याप्रक्ताप्रतिपादकतया॥ गुणैरपिगुंफितामुक्तामनाप्रसंनेपणादीना
पवानाकर्मणांतापिकावोधिका॥ समवायिनित्यसामान्यविशेषः नित्यः समवा
यसमेमिलिता॥ यदासनिसामान्यविशेषनित्यमिलितानितथ्यसमानिनित्यमिलिनेनि २

त्यसंबंधः ॥ अभावप्रकर्षः प्रागभावादिभेदेनवैलक्षण्यं तस्यउज्वलाप्रकाशिका प
याबुद्धिर्यस्यासिद्धांतमुक्तावली सिद्धांतानाएवमुक्तानांसाश्रावलीपंक्तिः त्रिलो
नारायणस्यवद्भासिवक्षस्थलेविमलाविशेषेनाःपितांसहकृतिनोपोडितानो म
नसः भृदंसूतोषविरेवडूकालेविनंगतोविस्तारयतित्यर्थः ॥ नवप्रक्तोनामसामस्था
न्कथंविद्युषांसंतोषस्तत्राह सद्युक्तिरिति मम्मः प्रकर्षायमानात्यामुक्तावली
स्या साहृश्यंग्रथंइत्यादिपदार्थेवनया नत्याहिमुक्तावलीसदृशांसाध्यनयाद्दृश्यव
नीद्रक्षसाध्येनियावन ॥ नानाविधद्रव्यघटितावा गुणेनसूत्रेणग्रंफितानिर्मिता
सुकृतिनांगुणवतांयानित्रिसंनिसभावीनानिभावदैन्यनादिरूपाणिकर्माणीति ५
कोबोधिका सत्सामान्यसमीचीनानातिः विशेषोमहत्त्वंनैर्मल्यवादिः नाभ्योनि
संयुनवरनामिलितासेवद्धा अभावेनेनोभावेवधकारसतिप्रकर्षेणाउज्वलाः

दि॰ न॰ र्थप्रकाशिकेतियावत् यथा मुक्तावलीइत्यादिसकलपदार्थवर्तीनयाः यंग्रंथोपी
१ ति ग्रंथमुक्तावलीत्वोक्त्यानिर्देशत्वंसूचितं ग्रंथस्यइत्यादिपदार्थप्रतिपादकत्वप
दर्शनेनइत्याद्योविषयाउक्ताः पदार्थतत्त्वावधारणंचप्रयोजनंसूचितं संबंध
श्चप्रयाप्यप्रतिपादकभावः पदार्थतत्त्वावधारणकामोधिकारीति॥ ग्रंथारंभसम
येकृतस्यमंगलस्यनिर्विघ्नस्यचैवग्रंथेमाशंक्यफलंदर्शयति विघ्नविघात
येति प्रारिप्सितस्यग्रंथस्यविशेषणं यद्यप्यत्रचानपदस्यउपादानिमदभावपरतः
पाविपदमनर्थकमितिप्रतिभाति तथापिविशिष्टवाचकानांपदानांसतिहस्य
विशेषणवाचकपदसमवधानेविशेष्यमात्रपरतायाः सकोचकेमीरुतनद्गणेसंग्रे
तिन्यवकोचकावेणावत्तस्युपेत्वनेननिलोन्यतापतिकोशान्मातृतनद्गुणेसंभव
विशिष्टैवणवाधककोचकपदेद्दृष्टत्वात्तन्नत्यानपदसमभावमात्रपरत्वेस्य ननुनि १

फलत्वान्मंगलाचरणमफलं नच निष्फलत्वमेवास्त्विदं तस्य फलविशेषशून्यत्वे
नेष्टसाधनत्वादित्यभिप्रायेणाशंकते नन्विति मंगलस्य कारणत्वाभावे व्यति
रेकव्यभिचाररूपहेतुमाह विनापीति निर्विघ्नपरिसमाप्तीति विघ्नध्वंसस्यैव
कसमाप्तीत्यर्थः नचतत्र जन्मान्तरीयमंगलकल्पनान्न व्यभिचार इति वाच्यं भोगादि
नापि नास्तिकानां निर्विघ्नताशसंभवेन जन्मान्तरीयमंगलसंदेहेन व्यभिचारसंश
यसंभवात् अत्र कादंबर्यादिग्रंथे मंगलसत्त्वेपि समाप्त्यदर्शनेनान्वयव्यभिचारो
पि द्रष्टव्यः व्यभिचारसंदेहस्याग्रहसंशयरूपतया कारणताग्रहप्रति
बंधकत्वं नत्वनामित्तेनैतत्तस्याफलत्वादित्यभिप्रायवान्मंगलं समाप्तिफलकं
समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वादिति परिशेषानुमानेन मंगलस्य समाप्तिफ
लकत्वावधारणात् प्रथमेनाविशेषासिद्धिं निरासाय फलवत्तां साधयति

दि.न. अविगीतेति विषयत्वं वक्तानविषयत्वेऽतिप्रसक्तमत आचारेति आचरस्याश्रयस्य
४ पिक्रियैव तथापि विषयत्वश्रुतेः कृतिरेव विवक्षिता तद्विषयत्वं च विधेयतयावाध्य
तेन फलेन व्यभिचारः तस्यादृष्टपतयाकृतिविषयत्वात् विधेयतयाकृतिविषय
त्वं चैतच्चैतदावश्यकत्वतः शिष्टेति शिष्टत्वं च फलसाधनतांशे भ्रान्तिरहितत्वं तत
वेदप्रामाण्याभ्युपगंतृत्वं तेन बुद्धकर्मणाकृतेः दर्शादेर्निष्फलत्वेऽपि न व्यभिचारः
शिष्टाचारविषयत्वं श्येनयागादावप्यस्ति अतोऽविगीतेति अविगीतत्वं च बल
वदनिष्टाननुबंधित्वं तेन श्येनयागादौ प्रत्यवायफलकत्वेऽपि बलवदनिष्टाननुबंधी
ष्टसाधनत्वरूपसाध्याभावेऽपि न व्यभिचारः सिद्धमनुमिते तत्र मंगले फ
लजिज्ञासायां विशेषतः फलजिज्ञासायां तेन कथं तर्हि गंगास्नाना
दीनामदृष्टार्थकत्वेत्यतः ॥ संभवतीति ॥ तथा च तत्र दृष्टासं

द्वि

भवेनादृष्टकल्पनेतिभावः ननुतथापिविघ्नानियमात्स्वर्गापवेष्टंकल्पनामतआ
ह उपस्थितत्वादिति आरब्धंकर्ममेनिर्विघ्नंपरिसमाप्यतामितिग्रंथादौप्रथमपु
रुषकामनाविषयत्वेनपरिशेषानुमानेप्रवर्त्तमानस्योपस्थितत्वादित्यर्थः कल्पते
अनुमीयते अनेनचमंगलस्यसमाप्तिहेतुत्वेनमानमेवप्रमाणं ननुशिष्टाचारा
नुमितास्मृतिः इदानींमानुपूर्वीविशेषनिर्णयाभावेनतस्याबोधकत्वादितिचेद्वि
ते बाधकत्वघटितकारणताग्रहप्रतिबंधकज्ञानादिविषयत्वातिरेकव्यभिचारमप्य
रति इत्यंवेति मंगलस्यसमाप्तिफलकत्वेचमर्थ्यः नत्रापि नास्तिकादिग्रंथेवि
ननमंगलेकल्पने अनुमीयते कार्यरूपसमाप्येनिशेषः यास्यंमेदेहपर्यवसन्न
स्यहवोंक्तव्यभिचारसंशयस्यकारणतानुमितावप्रतिबंधकत्वाद्व्यभिचारनिर्णि
यस्याभावादितिभावः नन्वेवमप्यन्वयव्यभिचारज्ञानेकारणताग्रहविरोधिम

दि० न० विघ्नसेवेत्याशंक्यान्वयव्यभिचारं निरस्यति एवञ्चेति नचकादंबर्यादौ बलवत्तर
५ त्वे वैनात्य नन्वेवमपि कादंबर्यादौ कृतेनापि विघ्नध्वंसः स्यान्नत्याह प्रचुरस्येति प
चुरस्यैव मंगलस्यापेक्षः तथा च मंगलस्य विघ्नसमसंख्याकमंगलत्वेन नाशकत्व
यानतत्रापि विघ्ननाशः इति भावः अत्रच विघ्नसमसंख्याकमंगलत्वेन हेतुत्वे ऽधिक
मंगलान्तस्त्वन संख्यविघ्ननाशो न स्यात् अतः प्रचुर्येवेत्यत्रवाकारो नास्य यथाबाध्यः
बलवत्तरविघ्ननिवारणे बलवत्तरादिविघ्ननिवारणे तेन प्रचुरस्यापि विघ्नसंसर्गहः
नन्वन्यथापि कादंबर्यादौ विघ्नध्वंसो मा जायतां समाप्तिः परं जायतां मंगलरूपहे
तोः सत्वादित्याशंक्याह विघ्नध्वंसस्त्विति तथा च स्वजन्यविघ्नध्वंससंबंधेन
मंगलाभावान्न समाप्तिरिति भावः आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्वीजंन्तु विघ्नध्व
संद्वारा मंगलस्य हेतुत्वे नमेभवतिनास्तिकग्रंथसमाप्तौ व्यभिचारान्नचवस्त्वनन ५

कविघ्नध्वंसोऽस्य स्वावच्छेदकतासंबंधेन समाप्तिप्रतिस्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासं
बंधेन मंगलस्याहेतुत्वात् स्वप्रतियोगिवरमवर्णानुकूलकृतिमत्वसंबंधेन स
माप्तिप्रतिश्चाश्रयतासंबंधेन मंगलस्याहेतुत्वाज्जन्मान्तरीयमंगलकल्पनयान
व्यभिचारश्चनिवार्यः नच्यामतिजन्मान्तरीयसमाप्तिमहिश्चपन्नजन्मानेरमंगलकरण
तापत्तेः अतः स्वप्रतियोगिवरमवर्णावच्छेदकतासंबंधेन समाप्तिप्रतिस्वात्यस्यव
च्छेदकतानीयतासंबंधेन मंगलहेतुत्वस्य वाच्यतया नास्तिकशरीरे व्यभिचारस्यड
वीरत्वात् नचवपुत्रकामाधिकरणाविरोधः सहकार्यंतरसमवधानेनैहिकपुत्रा
भावेष्यामुष्मिकपुत्ररूपफलस्यतत्र सिद्ध्योत्तिनत्वादिति वाच्यं नचपुत्रमात्रकाम
नाश्रवणादिहतविशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुत्या पद्धैकसमाभेदेव मंगलफलत्वा
त् नचस्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्याप्यवगाहितोनरत्वाणोन्यनिकत्वोभ

टि न. यमेवं येन मंगलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तित्वस्य मंगलकार्यतावच्छेदकत्वा
९ न्नव्यभिचार इति वाच्यं कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुपगमात् अत एव का
शीमरणान्मुक्तिरिति श्रुत्यन्तर्गतपंचम्याः प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनं ग्रंथकृ
तां संगच्छते अन्यथा ज्ञापिकाशीमरणविशिष्टमुक्तिं प्रति काशीमरणहेतु
त्वस्य निर्दुष्टत्वेन यान थ्योपवर्णनमसंगतमेव स्यात् यन मेववाविहित्वा नि स्व
त्कमेतिनात्यः पंचम्याविघेतः यनायेति श्रुत्यानवज्ञानस्य मुक्तिसामान्यप्रति हेतुत्व
प्रतिपादिते न च काशीमरणस्य मुक्तिहेतुत्वे न संभवति काशीमरणानन्तरमक्तोत्पन्न
त्वज्ञानस्य व्यभिचारप्रसंगात् अतः काशीमरणस्य न मुक्तिजनकत्वमपि तु तत्त्वज्ञानद्वा
रा मुक्तिप्रयोजकत्वमेवेति ग्रंथकृतां तत्पंचम्याः प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनं न च कारण
स्य कार्यतानवच्छेदकत्वान्न थोपवर्णनमिति वेदन्न कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वस्य सर्वैरंगीकृ ९ म
त्वान्मंगलजन्य

विघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तित्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वेननास्तिकशरीरेव्यभिचारवारणे

एवमपिभोगादिनाश्यविघ्नध्वंसस्यैवैकसमाप्तौक्रमनियतत्त्वेहेतिनाकेनध्व

सेनैवमंगलस्यलोपेसमाप्त्युपपत्तेमंगलस्यान्यथासिद्धत्वंदुर्वारमेव नव्या

पारेणव्यापारिणोनान्यथासिद्धिरितिवाच्यंयत्रव्यापारेणप्रमाणबोधितकारः

णतानिर्वाहायव्यापारस्यकारणत्वकल्पनेयथायागस्यस्वर्गहेतुतानिर्वाहायधर्म

स्यैवं नत्वैवव्यापारेणव्यापारिणोनान्यथासिद्धिः अतएवकाशीमरणस्यतत्त्वज्ञा

नेनमुक्तावन्यथासिद्धत्वन्वात्म्येनकत्वपरतयाश्रुतिसमर्थनंसंगच्छेत हेतुम्पेनैव

प्रतिबंधकाभावस्यकार्यमात्रेहेतुतायाः मंगलकारणतांविनापिलभ्यतयामं

गलस्यान्यथासिद्धत्वंदुः परिहरमेवेतिविघ्नध्वंसस्यद्वारत्वमिच्छतांप्राचांमतेपिवि

घ्नध्वंसस्यकार्यत्वावश्यकतयाविघ्नोनिवर्ततामितिकामनयामंगलाचरणेनैव

दि॰ न॰ विघ्नध्वंसप्रवफलमितिवदन्तोविनाशमणिकृतांमतमाह नव्यास्त्विति विघ्नध्वंस
७ पवेत्येवकारेणसमाप्तिव्यवच्छेदः फलप्रहत्वहेशप नन्वसमाप्तिस्त्वाकस्मिको
स्यादित्यत आह समाप्तिस्त्विति वृत्तिः ज्ञानं प्रतिभानादिशब्दः स्फुरणाख्यः प्रति
भातीत्यादिना विघ्नसंसर्गाभावपरिग्रहः अत एव दीनाकारीरीस्थलेप्यवग्रहति
हतिरेवफलेहेतुविरहस्वकारणादेवेतिध्येयं एवं मंगलस्य विघ्नध्वंसप्रतिजनक
त्वोक्तः समाप्तिविघ्नविरहवत्येति विघ्नात्यन्ताभाववतेस्यशेः ननु विघ्नफलप्रह
तिरेव कथमत आह विघ्नशंकयेति मंगलस्यनिश्चयसाधारणविघ्नज्ञानमेव प्रव
र्त्तकमिति भावः तदावरणात् मंगलावरणात् ननु विघ्नसंशये मंगलावरण
मेवास्तिरूपमित्यत आह तत्त्वे वेति शिष्टाचारादिति विषयतासंबंधेन मंगले शक्ति
बोधः ननु निर्विघ्नप्रकृत्यानुष्ठितमंगलस्थलेऽन्वयव्यभिचारेण विघ्नध्वंसप्रति २

मंगलस्यकारणतावाधिता तथाचवेदबोधितार्थबोधकत्वादेदस्यप्रामाण्यमितिमां
सतेः कारणताबोधकत्वमंगीकर्तैमतेशंकांनिरस्यति नचेति तस्यानिर्विघ्नप्रारु
धानुष्ठितमंगलस्य तद्बोधकेतिमंगलविघ्नध्वंसयोः कार्यकारणभावबोधके
त्यर्थः सतिविघ्नइति तथाचोपदर्शितस्थलेप्रतियोगिरूपकारणाभावेनविघ्नध्वं
५ सरूपकार्यानुदयोपपत्तौकारणतायाअवाधितत्वेननकारणताबोधकवेदाप्रामा
ण्यमितिभावः अतएव नाशंप्रतिप्रतियोगिनः कारणत्वादेवेनतद्बोधकवेदा
प्रामाण्यमिति प्रायश्चित्तस्यपापनाशकत्वबोधकवेदाप्रामाण्यमित्यर्थः नचमं
गलेनविघ्नध्वंसेकारणेविनायकस्तवपाठादिजन्यविघ्नध्वंसेव्यभिचारात वि
नायकस्तवस्यमंगलत्वेपिनदनुकूलकेटाभिधानरूपस्यनत्वात्तस्यमंगलत्वा
भावात नचपाठकर्तासंबंधेनविनायकस्तवएवविघ्ननाशकः सचमंगलमे

गणेशस्तवपाठतः

टि. वेतिनव्यभिचार इति वाच्यं सर्वे विघ्नाः शाम्यंतीत्यादिना तत्पाठस्यापि विघ्ननाश
८ कत्वबोधनात् प्रायश्चित्तजन्यविघ्नध्वंसे व्यभिचार इत्यत आह मंगलत्वेनेति
स्तवपाठादिरित्यादिना प्रायश्चित्तादिग्रहः तथा च मंगलस्य स्वाव्यवहितोत्तरत्व
क्षणोत्पत्तिकत्वसंबंधेन मंगलविशिष्टविघ्नध्वंसत्वं विजातीयविघ्नध्वंसत्वं वा का
र्यतावच्छेदकं एवं विनायकस्तवपाठादेः स्वप्रदर्शितसंबंधेन विनायकस्तव
पाठादिविशिष्टविघ्नध्वंसत्वं विजातीयविघ्नध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकमिति न
व्यभिचार इति भावः ननु विघ्नध्वंस एव यदि मंगलस्य फलं तदा समाप्तिकाम
स्य मंगले प्रवृत्तिर्न स्यादतः समाप्तिसाधनविघ्नध्वंससाधनत्वान्मंगले प्रवृत्ति
र्वाच्या न [illegible] वेन संभवति स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थले व्यभिचा पत्
रेण विघ्नध्वंसस्य समाप्तिसाधनत्वाभावादित्याशंकां निरस्यति क्वचिदिति उ.
८

प्रतिबंधकेति संसर्गाभावस्य संसर्गाभावत्वेन संसर्गाभावस्य तथा च विघ्नसंस
र्गाभावत्वेन हेतुत्वान्न पूर्वोक्तव्यभिचार इति भावः अत्र वस्तुतो विघ्नाभावत्वेन हे
तुतानवच्छेदकविघ्नाभावकूटत्वेन विघ्नप्रागभावादीनामेकत्रासंभवेन समाप्तिर्न
स्यादिति बोध्यम् प मंगलं विनापि समाप्तिस्तत्रापि विघ्नध्वंसाभाववत्तिसमाप्ते
र्दर्शनाद्व्यतिरेकव्यभिचारमाशंकां निषेधति इत्थं चेति दुरितध्वंसकसनेन त
ज्जनकीभूतमंगलकसनेव गौरवादाह स्वतःसिद्धेति यत्र चमंगलं समाप्तिन
समाप्तिस्तत्र मंगलाद्विघ्नध्वंसो भवत्येव समाप्त्यभावस्तु विघ्नभूयस्त्वान्न तु मं
गलाभावे न न चान्यत्र विघ्नादिहत्यभिप्रेत्य अप्यसमाप्ति विघ्नध्वंसयोरा कार्यकारणत्वाभि
हयोः कथं कार्यकारभावः प्रतिबंधकत्वाते स्वप्रतियोगिप्र[illegible]योजकत्वसंबंधेन
चरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिं प्रति विघ्नाभावानां संबंधेन विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हे

न्: ९ त्वमिति वक्तान्तरेण प्राहुर्विघ्नध्वंसस्य विनाप्यन्यथासिद्धिं प्रकल्पयन्ति केचिदेत

द्विघ्नात्यन्ताभावत्वेनैव कारणं विघ्नध्वंसस्य तद्द्वारकमंगलस्य च व्याप्यवच्छे

वै दः समाप्तिसाधनं समाप्त्यव्यवहितपूर्ववर्त्तितयानिश्चितः तथा च तेनैव मंग मंगलस्यैव समाप्तिनिर्वाहे

लस्य व्याप्यवच्छेदः समाप्तिसाधनं मतं तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य चान्यथासिद्धिः ध्वं

सप्रागभावयोरत्यन्ताभावेन विरोधे मानाभावात् ध्वंसस्यैतदत्यन्ताभावसत्त्वा

दिति भावः नन्वन्योन्याभावभिन्नाभावत्वेनैव लाघवाद्धेतुतास्त्वत आह प्रतिबं

धकसंसर्गेति प्रतिबंधकत्वेपि संबंधान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव

स्य सत्त्वात्कार्योत्पत्तिवारणाय तत्तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य स

त्त्वात्कार्योत्पत्तिवारणाय तत्तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव हेतु

त्वस्यावश्यकत्वेन न ध्वंसस्य हेतुतानतस्य संसर्गावच्छिन्नत्वे मानाभावादिति भा मं.

९

वः दुरितध्वंसः दुरितध्वंससामग्रीप्रयुक्तः स्वतःसिद्धः दुरितकारणाभावप्र
युक्तः एतेन विघ्नध्वंसस्यात्यंताभावस्य वा समाप्तिहेतुता नाविघ्नाभावस्याप्रकृत
नयानष्टावस्थापने प्रकृतानुपयोगः एवं प्रतिबंधकाभावकूटस्य हेतुत्वे प्राग अतीतानागतौ
भावविशेषध्वंसयोर्युगपदवस्थानासंभवेनैकदाकूटाप्रसिद्धिः पूर्वोक्तरीत्यात
त्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रतिबंधकात्यंताभावविशेषणत्वेन ध्वंस
प्रागभावयोरसंग्रहश्चेति इष्टापत्तिनिरस्तानि उक्तरीत्या प्रतिबंधकात्यंताभावस्
स्यैव कार्यमात्रे हेतुत्वादिति इति मंगलविचारः नूतनेति नूतनश्यामो जलध
रो मेघस्तस्य रुचिरिव रुचिर्दीप्तिर्यस्य स तस्मै एतेन यथा नूतनो जलधरः शीघ्रं
हृदिप्रदत्तसस्यमपि स्वाभिलषितफलप्रदानेनतिस्तृवितं नमस्कार्यस्य भगवतः
संततहर्तां सूचयितुमाह मूले गोपेति गोपानां वधूयो मुग्धाः स्त्रियस्तासां दुकूले

त्व
वहंतस्मै वीतराय नमस्मै इति नच्छह्नः सामान्यतः सकलजनप्रसिद्धानुभवनाय श्री
कृष्णायनम इत्यनेनभगवतोनमस्कारप्रकारोभूता पकबोवाधिनमनुक्तमुपुक्तं तदं
मानाभावाद्भगवतोनत्वाशंकायांनैयायिकाभिमतेश्वरसाधकानुमानस्तवनापत
त्तैवसंसारमथीरुहस्यबीजायेत्युक्तं संसारेति संसारस्यमहीरुहइतिषष्ठीतत्पुरु
षस्तंस्यावन्नेयितेकर्मधारयमाह मृतावल्यांसंसारएवेति बीजत्वंसमवा
यिकारणत्वंतहेश्वरेवाधितमतआह नत्वीश्वरेनमस्काररूपंमंगलाचरणम
युक्तं ईश्वरेमानाभावात् नहिनतत्रप्रत्यक्षंप्रमाणमरूपिद्रव्यत्वेनबाह्यप्रत्यक्षा
विषयत्वात् नापिमानसं परात्मनः परेणमनसाप्रत्यक्षताकारणायात्मप्रत्य
क्षेप्रतिपरात्मन्याहत्नविजातीयमनः संयोगत्वेनहेतुत्वस्याववृपकत्तयाईश्व ड्रं·
रेतस्याभावात् नवद्यावाभूमीजनयन्नित्यादिश्रुतिरेवप्रमाणं श्रुतीनामी १

स्वोद्धरितत्वेनप्रमाणादीष्वसंदेहे क्षितिप्रमाणेप्यपिसंदिग्धत्वादतआह
णातेनेति प्रमाणमनुमानरूपंप्रमाणं तथाहिक्षितित्वंकुरादिकमपीतिनंत्रकिंच त्वं
तत्तावच्छेदकं नतावत्क्षितित्वं अंकुरादेरपिक्षितित्वेनप्रथकृततदुपादानवैय
र्थ्यात् किंच क्षितित्वसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे दृष्टांतेपिघटादा
वंशतः सिद्धसाधनं अवच्छेदकावच्छेदेनतथात्वेप्रमाणाबाधः जन्यक्षितित्व
स्यपक्षतावच्छेदकत्वे परमतेजन्यपदस्यावश्यंप्रसिद्धिः तन्मतेजन्यक्षितेर
भावात् जन्यत्वस्यैवतथात्वसंभवेनपक्षतावच्छेदककोटौक्षितित्वस्यव्यर्थ
त्वाच्च नचतदपिसंभवतिपक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यप्रसंगादितिचेन्न स्वरूपसं
बंधविशेषरूपकार्यत्वस्यैवपक्षतावच्छेदकत्वात् प्रागभावप्रतियोगित्वरूप
कार्यत्वस्यैवहेतुत्वेननतयोरैक्याभावात् साध्यंचसोपादानगोचरत्वान ष्ठपरोक्ष

चिकीर्षाकृतिजन्यत्वम् कार्यमात्रं प्रति कृतेरेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वेन
दिनः ११ तज्जनकज्ञानचिकीर्षयोरन्यथासिद्धत्वेन तत्रितयजन्यत्वरूपसाध्यस्य तत्र
बाधात् इष्टान्तपक्षसाधारण्यस्य तत्त्वस्याभावेन तद्घटितस्योपादानगोचरेच्छा ऋेव
दिसाध्यस्यासंभवात् कृतित्वावच्छिन्नयोरुपादानगोचरकृतित्वस्य गौरवेण कार्यजन
कतानवच्छेदकत्वाच्च किंतु विशेष्यतासंबंधावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकार
णतानिरूपितकार्यत्व तेनाहष्टद्वारास्मदीयकृतिजन्यत्वस्य पक्षे सत्वेपि न सि
यसंबंधा द्धसाधनं यदि च कार्यमात्रे कृतित्वेनैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानत्वेनेच्छात्वे
धु न च हेतुत्वं स्वीक्रियते तदा तादृशज्ञानजन्यत्वमिच्छाजन्यत्वं कृतिजन्यत्वं
वा साध्यमस्तु यत्तु कार्यजन्यत्वमेव साध्यमिति तन्न कार्य [illegible] मा ॐ.
त्रे कर्तृत्वेन जनकत्वमानाभावात् लाघवात् कृतित्वेनैव तत्र हेतुत्वात् नन्वकार्ये ११

विशेष्यतासंबंधावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यताशालिप्रागभावप्र
तियोगितादित्यनुमानं फलितम् । न च तद्ध्वंसे पदार्थतावच्छेदकजन्यत्वाक्रांते विशेष्य
तासंबंधावच्छिन्नजनकतानिरूपितसमवायसंबंधावच्छिन्नजन्यत्वरूपसाध्यस्या
भावाद्बाध इति वाच्यम् सत्वविशिष्टजन्यत्वस्यैव ध्वंसव्यावृत्तस्य पदार्थतावच्छेदकत्वोपग
मात् । न च हेत्वाधिकरणे ध्वंसे उक्तसाध्याभावेन व्यभिचार इति वाच्यम् सत्वविशिष्टस्य हे
तौ विशेषणात् । अथैवं नित्यव्यभिचारवारणेऽपि ध्वंसस्य कृतिजन्यतेमानाभावेन कार्यमा
त्रस्य कृतिजन्यत्वप्रवादो व्याहन्येतेति चेन्न तादृशप्रवादस्य निर्युक्तिकत्वेनाश्रद्धेय
त्वात् । यद्वा जन्यत्वमात्रं ध्वंससाधारणमेव पदार्थतावच्छेदकं कृतिजन्यत्वमात्रं सा
ध्यं एवं हेतावपि सत्ववैशिष्ट्यं नोपादेयं प्रयोजनाभावात् । एवं च ध्वंसे पीश्वरीयकृ
तिजन्यत्वस्य निराबाधतया कार्यमात्रे कृतिजन्यत्वप्रवादोऽप्युपपद्यत इति न च कृति

त्वै

गन्यत्वमात्रस्य साध्यत्वे दृष्टान्ताद्यविरोधिनो वास्मदीयकृतिजन्यत्वमादाय सिद्धसाध
तत. नमिति वाच्यं अदृष्टाद्वारकत्वेन कृतिजन्यताया विशेषणीयत्वादिति दिक् ॥ एता
२ दृष्टान्तमितौ लाघवज्ञानसहकारेण ज्ञानेच्छाकृतिषु नित्यत्वमेकत्वं च भासत इ
ति नित्यैकतासिद्धिः अथेश्वरज्ञानादेर्कीदृशमेकत्वमनुमित्या विषयीक्रियते न ता
वत्संख्यारूपं गुणे गुणानङ्गीकारात् न च नित्यज्ञानत्वनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छे
दकत्वरूपमेकत्वं तद्विषय इति वाच्यं ईदृशैकत्वस्य नित्यज्ञानानुमितेः प्रागनु
पस्थितत्वेन तादृशानुमितौ भानासंभवादिति चेदत्र केचित् सामानाधिकरण्यसं
बंधेनैव ज्ञानादावाश्रयगतमेकत्वमनुमितौ भासते यद्वा द्वित्वासामानाधिकरण्य
त्वरूपत्वमेकत्वं तद्विषयः न च जीवेश्वरगतद्वित्वसामानाधिकरण्येश्वरज्ञाना
दौ सत्त्वाद्बाध इति वाच्यं दुःखवद्वृत्तित्वेन द्वित्वस्य विशेषणीयत्वात् न चैवमपि गं. १२

यत्ने जीवानां बाधादीश्वरसिद्धिरित्याहुः दीधितिकृतस्तु कार्यत्वावच्छिन्नं
प्रतिकृतिहेतुत्वाभावेपि यत्नत्वावच्छिन्नं प्रतिकृतिहेतुत्वं यावदवयवचेष्टोत्पत्तेः पू
र्वं कृतेनावश्यकत्वान्न तयानदृष्टत्वेनेश्वरसिद्धिमाहुः नन्वेवं रीत्या घटादिकुला
लादिचेष्टयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति चेष्टात्वादिना हेतुत्वाद
कुलालाद्युत्पत्तेः पूर्वं चेष्टानुरोधेनेश्वरस्यापि तच्छरीरमापद्येदिति चेन्न तादृशा
न्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति क्रियात्वेनैव हेतुत्वात् न तु चेष्टात्वेन हेतु
त्वे मानाभावात् आद्यकार्यमात्रानुयायिन्याः मूलं चेष्टाश्रयत्वेन न तु हेतुत्वं
श्रकं च तनदृशशरीरत्वोपगमात् एवं चेश्वरकृतिजन्यचेष्टावद्भिः परमाणु
भिस्तच्छरीरैरेव तत्तत्कार्याणामुत्पत्तेः परमाणुक्रियायां चेष्टात्वस्वरूपवैजात्यांगी
कारात् शरीरलक्षणं न्यायवित्तमस्यापि चेष्टावत्परमाणूनां शरीरत्वानुपप

दिन १५ त्रिः नचनानापरमाणूनां शरीरत्वकल्पने गौरवाल्लाघवेन तस्यातिरिक्तशरीर
सिद्धिरिति वाच्यं नच्छरीरस्य मूर्त्तत्वे गगनस्येव तस्य पाषाणादौ प्रवेशासंभवेन पा
षाणांतरवर्त्तिभेकशरीरोत्पादकत्वानुपपत्तेः अणुत्वे च बृहत्स्य कार्योत्पादक
त्वानुपपत्तिरित्यलं पल्लवैरिति यत्तु पूर्वोक्तस्यापनानुमाने शरीरजन्यत्वमु
पाधिः तस्य घटादौ साध्यव्यापकत्वात् अंकुरादौ साधनाव्यापकत्वाच्च नचां
कुरादौ सकर्तृकत्वरूपसाध्यसंदेहेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वसंशयाद्रोपा
धित्वमिति वाच्यं न व्याप्तिसंदिग्धोपाधित्वस्य दुर्वारत्वात् नचैना हेत्वा
पादिसंदेहाद्धेतौ व्यभिचारसंदेहः यतो व्यभिचारसंदेह एव सम्यङ् न प्रतिबंध
क इति वाच्यम् यतस्तन्मते व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबंधकत्वात् अत
एवानुकूलतर्कविरहदशायां पक्षेतरत्वं संदिग्धोपाधिरित्यभिधानं ग्रंथकृतां मु. १५

घटेश्वरागतहित्वसमानाधिकरणस्यतत्रसत्वाद्बाधइतिवाच्यम् आत्मानात्मवृत्ति
भिन्नत्वेनापिहित्वस्यविशेषणीयत्वादित्याहुः तत्र ईश्वरेज्ञानइच्छायोगीकारेप्येता
दृशौकत्वभाननिर्वाहेणहेत्वासिद्धेः वस्तुतस्तु स्वाधिकरणावृत्तित्वभिन्नज्ञान
कत्वमेवैकार्थ्यं एवमीश्वरेच्छाकत्वादपिद्रष्टव्यम् अप्रयोजकत्वादिति अन्तकूर
लतर्काभावादितिभावः इदमुपलक्षणम् शरीराजन्यहेतौ शरीरजन्यविशेषण
स्यासिद्धिवारकस्यापिव्याभवादावारकत्वेनव्यर्थत्वात्तद्विशेषणावच्छेदेनव्याप्ति
ग्रहासंभवेनव्याप्यत्वासिद्धेश्चेत्यपिद्रष्टव्यं नवव्यर्थविशेषणत्वस्याधिकोन्तरा
नियहस्थानत्वेपितत्वज्ञानस्यव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकत्वेमानाभावइतिवाच्यं न
त्वापिग्रहधर्मस्यानवच्छेदकतयासाध्यसंबंधितावच्छेदकरूपव्याप्तेरसत्वाभा
वेनव्याप्यत्वासिद्धेर्दोषान्तरत्वादिति तदुक्तमाचार्यैः एकांशसिद्धिंपरिहरन्तोदि

ईश्वरज्ञानस्य

एवंचतादृशज्ञानासि
द्धौ तत्रगुणत्वेन हेतु
नाऽव्याप्तिनत्वेसाधनी
यत्वात्तरस्यवाधादी
श्वरसिद्धिरितिद्रष्टव्यम्

विट् विड्भिरित्यादे ब्रह्मा गोजा गोषा इन्द्रोहसा अहि सनोतेरनइति
षत्वं इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत् आदेश्यिकाः ग्रवसापेबहुलश्छीः अग्रेगाः
मंत्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् श्वेतवहादीनां डस् पदस्येति वक्तव्यं
यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोपवादो डस्वक्तव्य इत्यर्थः श्वेतवाः श्वेतवाहौ श्वे
तवाहः उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः उक्थशासौ उक्थ
शासः पुरोदाश्यते दीयते पुरोडाः अवेयजः अवयाः अवयाजौ अवयाजः
अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च एते संबुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यंते वा उक्थशाः वि
जुपे छंदसि उपे उपपदे यजेर्विच् उपयट् आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च सुप्युप
सर्गे चोपपदे आदंतेभ्यो धातुभ्यश्छंदसि विषये मनिनादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युः।

वाह्विद् सुदामा सुधीवा सुपीवा भूरिदावा घृतपावा विट् कीलालपाः
वै. बहुलंछंदसि उपपदांतरेपिहंतेर्बहुलंक्विप्स्यात् मातृहा पितृहा
प्र. छंदसिलिट् भूतसामान्ये अहंद्यावापृथिवीआततान लिटःकानज्वा
५ क्वसुश्च छंदसिलिटःकानच्क्वसूवास्तः चक्राणावृष्णिं योनोअग्ने अर।
रिवांअघायुः छंदसिपरेच्छायांक्यच्वक्तव्यः क्याच्छंदसि उप्रत्ययःस्यात् अ
घायुः दाजनिकारेणवसवोछंदसिवाचो ऊर्वोस्तमेर्यवः देवस्यसवितुः॥
सवे मंत्रेवृषेषपचमनविदभूवीराउदात्तः वृषादिभ्यःक्तिन्स्यात् सचोदा
त्तः वृष्टिंदिवः सुतमिष्टये पश्चात्पक्तीहतं इष्टंतेनवसीमतिः वित्तिः भू
तिः अग्निश्चायाहिवीतये रातीसोमोमभयाम्ः छंदसिलङ्लुङ्लिटः धात्वर्था ५

संगच्छत इति तत्र कार्यत्वेनकर्तृत्वेन कार्यकारणभावद्वयस्यानुकूलतर्कस्य
सत्वेन कार्यत्वरूपहेतोः साध्यव्याप्यव्यापकत्वेनोपाध्येः साध्याव्यापकत्वनिश्च
यादिति एवं चोक्तानुमानेनेश्वरसिद्धौ तदुच्चरितत्वेन वेदस्य प्रामाण्यनिश्चयाद्वे
दोपीश्वरे प्रमाणमित्याह द्यावाभूमी इति इत्यादयश्रुत्यादिरीश्वरानुमापकास्तत्र यः सर्व
ज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः सोऽकामयत इत्यादीनां परिग्रहः कार्यपदं कार्यानुमाने
चोपलक्षणं सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकप्रयोजककर्म प्रयत्नजन्यं कर्मत्वात् गुरु
त्ववतां पतनाभावः पतनप्रतिबन्धकप्रयत्नप्रयुक्तः धृतित्वात् ब्रह्माण्डनाशः प्र
यत्नजन्यः नाशत्वात् घटादिव्यवहारः स्वतंत्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात्
आधुनिककल्पितलिप्यादिवत् वेदजन्यप्रमा वक्तृयथार्थज्ञानजन्या शाब्दप्र
मात्वात् वेदः असंसारिपुरुषप्रणीतः वेदत्वात् वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वात् द्या

दिन.
१५

एउकपरिमाणजनिकासंख्याअपेक्षाबुद्धिजन्याएकत्वान्यसंख्यात्वादित्यनुमा
नात्तत्राणुपरिमाणात्परंपरयाबाह्ईश्वरसाधकानिबोध्यानीति तदुक्तम् कार्या
योजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्याविश्वविद
व्ययइति आयोजनं कर्म पद्यतेगम्यतेअनेनेतिपदंव्यवहारइतिसंप्रदायः मू
ले शिक्षयावयानायप्रतिजानीति इक्ष्वगुणइति नियुज्यतइतिशेषः संयोगा
वच्छेदकमेणोनिरिक्तत्वेनात्मोत्तिभूषणमतेनिराकर्तुं नद्युक्तम् यथागुणः
पृथक्पदार्थस्तथाकर्मापीत्यर्थः अभावोधिकरणात्मकप्राभाकरमतेदूषयि
तुं नद्युक्तम् अतिरिक्त्यग्रेवक्ष्यते यद्यपिविभागवाक्यस्यनूनाधिकसं
ख्याव्यवच्छेदकत्वेवसंख्यासंख्यालाभत्वात्तथापिसमग्रहणस्यखाद्यर्थत्वं नन्व
न्यपदार्थः कुतोनोक्ताइत्यतआह कीर्तिताइति तथाचैतेभ्योन्यपदार्थानसंत्ये

ग्रं.
१५

वकाणादिप्रभृतिभिरनङ्गीकृतत्वादिति भावः ननु इतरेषु ग्रन्थेषु षड्भावपदार्थाः
समसत्वभाव इति निरूपितं तथैवात्र कुतो न निरूपितमित्याशंक्याह सत्ताव
त्वां सत्तमस्येति अत्र समवायैकार्थसमवायान्यतरसंबंधेन सत्तावत्त्वभाव
त्वं तदभावो भाववत्त्वमिति प्रागभाव ग्रन्थोत्पत्त्यानन्तरम् तेन प्रागभावत्वेन एषु ग्रन्थाम
इति भावत्वेनोपन्यास इत्यर्थः तेषामिति शेषः नन्वेते पदार्थाः कथं न संति मा
यग्रन्थे षोडशपदार्थनिरूपणादित्याशंक्य नैयायिकानामपि मते सप्तपदार्था
इति विरुद्धषोडशपदार्थानां सप्तपदार्थेष्वेवान्तर्भूतत्वादित्याह एतेनेति उक्ता
र्थे भावसमतिमाह प्रतिपादितेनेति एवमेवेति द्रव्यगुणकर्मसामान्यवि
शेषसमवायाभावाः सप्तैव पदार्थाः षोडशानामत्रैवान्तर्भावादिति प्रतिपादित
मित्यर्थः कथमन्तर्भाव इति विवरितं प्रमाणादेर्द्विपस्पदवे व्याप्तिज्ञानादेर्गु

णे प्रमेयस्यात्मशरीरेंद्रियस्वरूपस्य द्रव्ये ग्रहेंस्य गंधवत्स्वरूपस्य शरीरस्वरू
टिन. पस्य गुणे बुद्धेर्गुणेमनसोद्रव्ये प्रवृत्तेर्गुणे दोषाणामिच्छाद्वेषमिथ्याज्ञानस्व
१८ रूपाणांरागद्वेषमोहरूपदप्रतिपाद्यानांगुणे प्रेत्यमस्त्वाभावो जननमितिमु
ख्यामरणोत्तरंजन्मत्व प्रेत्यभावपदप्रवृत्तिनिमित्तन्वपूर्वप्राणशरीरसंयो
गध्वंसोमरणं प्राण: शरीरप्राणसंयोगोजन्म तथाचमरणोत्तरंतादृशसंयो
गरूपस्यतस्यगुणे हावडु:खसंवेदनरूपस्यमुख्यफलस्यगुणे गौणदुःख
साधारणजन्यमात्रस्वरूपफलस्यापिद्रव्यादिषु पौद्गलत्वस्यगुणेंतर्भाव:
अपवर्गलक्षणंसांतिकीदुःखनिवृत्ति: दुःखानिशरीरंषडिंद्रियाणिषड्विषया
षड्बुद्धय:सुखंदु:खंचेत्येकविंशति: तत्रदु:खत्वजाति: शरीरादौदु:ख
संबंधित्वपाधिगौणंदु:खत्वं स्वर्गादिसुखस्यापितत्रापरिज्ञानेनदु:खसंबंध गो.
१८

त्वमव्याहतमेव नचैकविंशतिदुःखांतर्गतयोर्मनःश्रवणयोर्नित्यत्वात्कथं तन्ना
श इति वाच्यम् यद्रूपविशिष्टस्य श्रवणस्य ज्ञानद्वारा दुःखहेतुत्वाद् दुःखत्वं तद्रू
पस्य कर्णशष्कुल्या नाशेन विशिष्टश्रवणेंद्रियरूपदुःखनाशात् एवमात्ममनःसंयोग
रूपव्यापारविशिष्टस्यैव मनसो ज्ञानद्वारा दुःखरूपतया व्यापारनाशेन तद्विशिष्टम
नोरूपदुःखनाशसंभवादिति दुःखनिवृत्तावात्यन्तिकत्वं च स्वसमानाधिकरण
दुःखासमानकालीनत्वं नन्वेतादृशदुःखध्वंसस्य सन्निहितत्वे कथं तत्त्वज्ञानसाध्य
त्वमस्येति चेदित्थम् तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानजन्यवासनानाशः वासनानाशे
च दोषस्य वासनाविशिष्टरागादेरभावः विशेषणाभावे विशिष्टाभावात् तादृ
शरागरूपहेत्वभावे च प्रवृत्तेर्धर्माधर्मरूपायाश्चाभावो नोत्पत्तिः तदनुत्पादे श्राद्य
नादिनवकर्मनिवृत्तिरिति जन्माभावे दुःखानुत्पादः तथा च स्वसमानाधिकर

दि॰ १८ णाद्दुःखासमानकालीनत्वरूपविशेषणांशे तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वान्मुक्ते-
स्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वं तथाचसूत्रे दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्त
रापायेतदनंतराभावादपवर्गइतिसूत्रार्थः पठितेषुजन्मादिषुमध्येउत्तरोत्त
राणामपायेतदनंतराभावात्तदव्यवहितपूर्वाभावात् तथाचतत्त्वज्ञानेनमि
थ्याज्ञाननाशःतेनदोषाणांनाशः तेनप्रवृत्तेर्निवृत्तिःतयाजन्माभावःतेनदुः
खानुत्पादइतिपूर्वोक्तएवार्थःपर्यवसितः एकविंशतिदुःखनाशस्तुस्वकारण
साध्योनतत्रतत्त्वज्ञानस्यप्रयोजकतेतिवदंति नव्यास्तु योग्यविभुविशेषगु
णनाशंप्रतिस्वोत्तरवर्तिगुणानांकारणत्वात्स्वोत्तरोत्पन्नगुणेनैवदुःखध्वंस
रूपमुक्तिसंभवे न तत्रतत्त्वज्ञानापेक्षेति दुःखपदंदुःखसाधनदुरितपरत
याव्याख्येयम् दुरितस्यचयोग्यगुणत्वाभावात् नस्वोत्तरवर्तिगुणनाश्यता उ॰ १८

घ्रारूपमनेकस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वमेवेत्याहुः तथा चैतादृशस्यापवर्गस्याभावे
संशयस्य गुणे साध्यतया इच्छाविषयरूपस्य प्रयोजनस्य यथायथं इत्यादिषु
साध्यसाधनोभयवत्तानिश्चयविषयरूपस्य दृष्टांतस्य यथायथं इत्यादिषु
ततच्छास्त्रसिद्धार्थरूपस्य सिद्धांतस्य इत्यादिषु शाब्दस्वरूपप्रतिज्ञाद्यन्यतम
रूपाणामवयवानां गुणे व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्य तर्कस्य गुणे निर्णयस्य
गुणे तत्त्वबुभुत्सोः कथारूपवादस्य गुणे विजिगीषुकथारूपस्य जल्पस्य गुणे
स्वपक्षस्थापनाहीनकथारूपवितंडाया गुणे अनुमितितत्करणज्ञानान्यतर
प्रतिबंधकज्ञानविषयरूपाणां हेत्वाभासानां यथायथं इत्यादिषु अभिप्राया
न्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरं प्रकल्प्य दूषणाभिधानरूपस्य छलस्य गुणे
असदुत्तररूपजातेर्गुणे पराजयहेतुस्वरूपनिग्रहस्थानानां इत्यादिष्वंतर्भावः

निग्रहस्थानानि प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञांतरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हे
दिन· त्वंतरमर्थांतरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुन
१८ रुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं नि
रनुयोज्यानुयोगोपसिद्धांतो हेत्वाभासाश्च अत्र चकारेणानुक्तसमुच्चयार्थेन
नरहष्टांतसाधनवैकल्यादीनां परिग्रहः तत्र विशिष्टप्रतिज्ञानस्य पदादेः
परित्यागरूपप्रतिज्ञाहानेरभावे परोक्तदोषोद्धिधीर्षया पूर्वानुक्तविशेषण
विशिष्टपरतप्रतिज्ञातार्थस्य कथनरूपस्य प्रतिज्ञांतरस्य ग्रहणं स्वोक्तसा
ध्यादिविरुद्धहेत्वादिकथनरूपप्रतिज्ञाविरोधस्य ग्रहणं स्वोक्तसाध्यादेः
परेण दूषणे कृते तत्साध्यापलापरूपप्रतिज्ञासंन्यासस्य ग्रहणं प्रकृतेनान श्रीः
कांक्षिताभिधायिपरोक्तदूषणोद्धिधीर्षयापूर्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहे १८

नावच्छेदकविशिष्टाहकथनरूपहेत्वंतरस्यग्रहणे प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानरूपार्
थान्तरस्यग्रहणे अवाचकपदप्रयोगरूपनिरर्थकस्यग्रहणे परिषत्प्रतिवादबोधानु
कूलोपस्थित्यजनकवाचकवाक्यप्रयोगरूपाविज्ञातार्थस्यग्रहणे अभिमतवाक्या
र्थबोधानुकूलाकांक्षाशून्यपदरूपस्यापार्थकस्यग्रहणे समयबंधविषयीभूतक
थाक्रमविपरीतक्रमेणाभिधानरूपस्याप्राप्तकालस्यग्रहणे पुनराभिधान यत्किंचि
दवयवशून्यावयवाभिधानरूपस्यन्यूनस्यग्रहणे अधिकहेत्वाद्यभिधानरूपस्याधि
कस्यग्रहणे पुनरभिधानरूपस्यपुनरुक्तस्यग्रहणे परिषदात्रिरभिहितस्याप्रत्युच्चार
णरूपस्याननुभाषणस्याभावे परिषदाविज्ञातार्थस्यवादित्रिरभिहितस्याप्यविज्ञा
नरूपस्याज्ञानस्याभावे उत्तरार्हंपरोक्तंबुद्ध्वापि उत्तरस्याप्रतिपत्तिरूपायाअप्रतिभा
याअभावे असंभवत्कालान्तरकार्यव्यासंगमुद्भाव्यकथाविच्छेदरूपस्यविक्षेप

टिन.
१९

स्याभावे स्वपदेदोषमनुकृत्य परपदेदोषाभिधानरूपमतानुज्ञायाग्रहणे निग्रह
स्थानानुज्ञावनरूपपर्यनुयोज्योपेक्षणस्याभावे निग्रहस्थानानवसरे तन्निग्रह
स्थानाभिधानरूपस्य निरनुयोज्यानुयोगस्य ग्रहणे कथायां स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्युत्यागन
रूपस्यापसिद्धान्तस्याभावे हेत्वाभासानां पूर्वोक्तलक्षणानामित्यादिष्वनभाव इति
इत्यनुभावः पदार्थेषु भाष्यस्यार्थत्वमाशाकाम्भोशोपाध्यायानां संमतिमाह
अत एवेति मन्वादिसमवधाने सति वह्निना दाहोत्पत्तिनिवारणाय मणेः कारण
विघटकत्वरूपा प्रतिबंधकता वाच्या सा च वह्निनिष्ठदाहानुकूलशक्तिरूपका
रणविघटकतयैव निर्वहतीति मणेः प्रतिबंधकतान्यथानुपपत्त्या सिद्धा
याः शक्तेः षड्भावेष्वनन्तर्भूतत्वादतिरिक्तत्वमिति पदार्थाः सप्तकीर्तिता इति मूलम
युक्तमित्यभिप्रायेण प्रभाकरः शक्तेति नन्विति प्रतिरिक्तोतिलकमपदार्थानिरिक्ते टीं.
१९

त्यर्थः अतिरिक्तपदार्थतामेव व्यवस्थापयति तथाहीत्यादिना मण्यादीत्यादिना
मंत्रौषध्यादिपरिग्रहः समवहितेन समीपवर्त्तिना नन्वग्निरूपकारणाभावा
देव न दाह इति न मन्यादेः प्रतिबंधकत्वमतः समवहितेन वह्निनेति दाहोत्पत्तितो
त्पत्तिः पूर्वं हुतवहनिर्वाणमन्यायतिरिक्तप्रतिबंधकत्वं खंडयति तच्छब्देनेति
मणिसमवधान तच्छब्देनेत्यर्थः ननु यदि वह्नेर्दाहानुकूलशक्तिस्तदा मण्यादि
सत्वे कुतो न दाह इत्यत आह नष्टेति पूर्वोक्तयुक्त्या शक्तिसिद्धावित्यर्थः दाहानुकूलेति
स्वत्वानुकूलत्वं कारणतावच्छेदकसाधारणं शक्तेर्वर्णनतावच्छेदकत्वेपि न
श्चितिः नाशपनेन यस्य इति कस्य तत्र इत्यनेनान्वयः तथाच वह्निनिष्ठशक्तित्वावच्छि
न्नप्रतिमणित्वेन नाशकत्वस्वीकारेण मण्यादिसत्वदशायां शक्तेरभावादेव न दा
ह इति भावः ननु मण्यादेर्यदि शक्तिनाशकत्वं न दाहस्तु नेजकादि शक्तिः हि मण्यादाव

पमारित्वादाहानापत्तिरितिनत्राह उभेजकेनेति मणाद्यपसारणेनैवेत्यत्र च
कारोवाकारार्थे नचदाहप्रतिमण्यभाववत्त्वेन हेतुत्वकल्पनावश्यमणिसमवधानका
लेदाहापत्तिरितिवाच्यं मण्यभाववत्त्वेन रूपेणास्त्वतं चेहेतुताकल्पनेगौरवात् वि
लक्षणशक्तिमत्त्वेनवह्नेः कारणत्वकल्पनस्यैवोचितत्वादित्यभिमानात् नत्वेवं
शक्तिसिद्धावपितस्याअतिरिक्तत्वासिद्धिरितिवेन उक्तपदार्थेष्वन्तर्भूतत्वात्
तथाहि नतावद्द्रव्यात्मिकाशक्तिः गुणादिवृत्तित्वात् अतएवगुणात्मिकावा
नचसामान्याद्यन्यतमरूपा उत्पत्तिमत्त्वेसतिविनाशित्वादिति इतिशक्तिसिद्धिः
एवमतिरिक्ताशक्तिंप्रसाध्यपुनास्ताद्दृशपरत्यातिरिक्तपदार्थेतांव्यवस्थापयति
एवमित्यादिना अतिरिक्ताइतिसप्तपदार्थातिरिक्तइत्यर्थः सद्भावानन्तर्भूतत्वे
सत्यभावानन्तर्भूतत्वादितिहेतुः पूरणीयः न च समन्यनासिद्धिर्निरस्यतित्तद्धीतिन ॐ· ५:

टि॰ नं॰ ९२

भयत्रसाम्यादिति भावः नच मेर्वयवानां सर्षपतुल्यपरिमाणवत्वं न
नु सर्षपावयवानां सर्षपतुल्यपरिमाणवत्वमित्यवयवपरिमाणवि
शेषाद्विशेष इति वाच्यं मेर्ववयवसर्षपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन
तत्परिमाणतारतम्याभावस्यापादनीयत्वात् नच मेरुसर्षपयो
रवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेषात्तद्विशेष इति वाच्यं प्रचयविशे
षस्यापि संख्याविशेषवत्परिमाणविशेषनियामकत्वेन संख्याविशे
षाभावेन तद्विशेषस्याप्यभावादिति ननु तथापि विनाशाश्रयस्यानित्य
त्वे मानाभावः इत्यत आह यदीत्यादि असमवेतकार्योत्पत्तिप्रसंग इ
ति असमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसंग इत्यर्थः ननु तस्यानित्यत्वसि
द्धावप्यनित्यत्वे किं मानमित्यत आह महत्परिमाणेति वादरबदरया

डो॰ ९२

स्यत्वान्न घटादावुत्पत्तिविनाशयोः प्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यं मन्मते
पदार्थमात्रस्यैव क्षणिकतया परमाणूनामुत्पत्तिविनाशयोः स्वी
कारात् न च परमाणुपुंजे घटत्वं गौकारे कपालादौ घटइति प्रतीत्य
नुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यं मन्मते कपाल
स्यापि परमाणुपुंजरूपतया घटरूपपुंजे पुकपालरूपपुंजजन्यत्वस्वी
कारात् पुंजातुंजोत्पत्तिरितिनैयायिकसिद्धान्तादित्याहुः तन्न घटस्यादि
प्रतीतिविषयतया अनेकपरमाणुकस्वनेयौरवादतिरिक्तावयवि
सिद्धिरितिदिक्कु एकसबंधयोरप्यैति अपि बसाम्यप्रसंगइत्युत्तरं संब
न्धेनैकस्माणुकस्य सावयवारब्धत्वेन महत्वापत्तिः सम्बद्धोयनेसाम्य
परिमाणतारतम्याभावः परिमाणकारणीभूतनावावयवसंख्यायाउ

टि॰ न॰ ५४

जेति पाकजद्रवत्वसमानाधिकरणतेजस्त्वमादाय तेजस्यतिव्या
प्तिवारणाय शुक्लेति पृथिव्यन्यतरत्वमादाय जलादावतिव्याप्तिवा
रणाय जातीति अत्र पृथिवीत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वाल्लक्षणत्वं
न संभवतीति तन्परित्यागः वस्तुतस्तु पृथिवीत्वजातिरपि पृथिव्या
लक्षणं न च व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इत्यावाथमते
पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमिति वाच्यं हेतुः साध्यसामानाधिक
रण इति ज्ञानेपि हेतुमान्साध्यवानिति बोधस्यानिष्पन्नत्वेन पक्षता
वच्छेदकत्वेपि हेतुत्वाविरोधात् व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतायां तु हेतु
तो अणुत्वस्य द्व्यणुकेपि सत्त्वादाह परमाणुरूपेति बौद्धः शंकते
नन्विति नन्वयं घट इत्यादिप्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यतीत्यत न ग्रं॰ ५४

धो द्विविधस्त्विष्टतीती स्वयंयतमुक्तं नत्तलतणे द्वैविध्यस्यापि प्रवे
शादित्यर्थः गंधवैविध्यं प्रकाशयति द्वैविध्यं वेति अनुष्णाशीतत्वस्य
वैविध्यमादाह स्पर्शं वेति पाकजस्पर्शवत्वमात्रं ज्ञेयं चेत्यर्थः न्याय
मते पाकजस्पर्शाभाववत्ति पटे वैशेषिकमते पाकजस्पर्शस्य प
रमाणुष्वेव विद्यमानत्वादव्यावि निभागासिद्धिमाशंक्यानिर्वयति
ध ग्रपीति पाकजस्पर्शेति घटादावित्यादिपदेन वैशेषिकमते द्र
व्यविभाजकपरिग्रहः सत्ता रूपजातिमादाय गगनादावतिव्या
प्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति द्रव्यत्वसामानाधिकरण्येन सत्ता मा
दायातिव्याप्तिवारणाय पाकजेति व्याप्तिभागः स्पर्शसमानाधि
करणजलत्वादिकमादाय जलादावतिव्याप्तिवारणाय पाक

टि· नं· ५८

पादयति नीलादीति रूपद्वयेति रूपद्वयवद्वृत्तिसत्ताजातिमत्तिगुणादा
वतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वादिजातिम
ति जलादावतिव्याप्तिवारणाय रूपद्वयवद्वृत्तीति जलपृथिव्यन्यतर
त्वादिरूपद्वयधर्ममादाय जलादावतिव्याप्तिवारणाय जातीति अथैता
दृशविशेषविषयत्वरूपद्वित्वादिग्रहितत्वेन गौरवादाह रूपनाशु
ति अत्रापि शतिपदव्यावृत्तिः पूर्ववद्बोध्या षड्त्वादिघटितत्वेन पक्ष
रसत्वजातिमूलोक्तं रसषड्विधत्वं प्रकाशयति मधुरेत्यादि नानयत्र
नानारसानां नैयायिकशास्त्राव्याप्तिरित्यत आह अत्रापीत्यननु मूले गंध
सुरभ्यादिविधोनत इत्यनेन द्विविधगंधवत्त्वं लक्षणं प्रदर्शितं नेवायु
क्तं द्विविधत्वाश्रयस्यैव पृथ्व्यादित्वमित्यत आह वस्तुस्थितीति वस्तुगत्यागं

श्री· ५८

दुग्धावयवजन्यत्वस्वीकारे दधोपि दुग्धत्वापत्त्या दुग्धावयवैर्दधिजन्य
तेनेत्यंगीकारणीयं तथा च दधि व्यभिचारवारणामिवाच्यं दधीयद्व्यणु
कातिरिक्तदुग्धध्वंसजन्यत्वास्वीकारात् द्व्यणुकरूपदुग्धध्वंसजन्य
त्वेपितस्य तत्र न व्यभिचारः तदुपादानपरमाणुजन्यत्वस्य दोभसत्वा
त् न च दुग्धपरमाणुजन्यत्वेन दध्योपि दुग्धत्वापत्तिरितिवाच्यं दुग्ध
परमाणोर्दुग्धत्वाभावात् द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजाते परमाणुवृत्तित्वमा
नाभावात् अन्यथा परमाणुरूपद्रव्यजन्यत्वेन दुग्धत्वापत्तिवारणा
संभवात् दधित्वदुग्धत्वयोः परमाणौ जातिसंकरप्रसंगादिति व्याप्ति
बोधार्थं दृष्टान्तमाह ह हर्षवैनादिति मूलेनानारूपवत्त्वेलक्षणेन रस
के तल्लक्ष्ये प्रतिपादयति स्वल्पेत्यादिना अलक्ष्ये लक्षणासंभवं प्रति

टिः नं: ५८

नीत्याघसंगतिरितिपरास्तं तथासत्यप्रकृतप्राणाल्पावाभावोपिपृथि
वीत्वसिद्ध्याते तेनगंधानुमानसंभवादिति यद्द्व्यमिति ध्वंसघट
ध्वंसप्रत्यक्षेघटोपादानोपदेयव्यभिचारवारणायप्रथमंद्व्यपदं
मध्यवाघटध्वंसजन्येघटेवाव्यभिचारवारणायनतु मिथ्याज्ञान
ध्वंसजन्येकायव्यूहेनवीनगतेदंडस्वरूपदंडप्रागभावध्वंसजन्ये
घटेवाव्यभिचारवारणायद्वितीयंद्व्यपदं प्रतिबंधकद्व्यान्यना
नाभावजन्येव्यभिचारवारणायध्वंसपदं ध्वंसत्वेनचाद्दजनक
त्वंविवक्षितं तेनप्रागभावमन्येप्रतिबंधकसंसर्गाभावत्वेनतस्यहेतुत्वे
पिनक्षतिः ध्वंसजन्यत्वंवाद्दृष्टाद्वाराविवक्षितं तेनशालग्रामपिंड
ला ध्वंसजन्येनारकीयशरीरेनव्यभिचारः नचडुंगध्वंसजन्येदीप ऊँ: ५८

षाणे पृथिवीत्वाभावेऽलक्षणादेव तत्र गंधवत्त्वलक्षणं नाव्याप्तमि
तिव्यर्थं तत्र गंधसाधनाय परिश्रमः तथापि वक्ष्यति मणिकृदथ
तथोक्तमिति ध्येयं पाषाणभस्मनि गंधः प्रत्यक्षसिद्धः तेन तत्र पृ
थिवीत्वमंगीकरणीयं तत्रश्च भस्मारंभकावयवेऽपि पृथिवीत्वसि
द्धिः तत्रश्च पाषाणारंभकावयवेऽपि पृथिवीत्वमंगीकरणीयं भ
स्मारंभकावयवपाषाणावयवयोरैक्यादेव पाषाणस्यापि पृथिवी
त्वसिद्धिरित्यभिप्रायः तदेतद्विशदयति भस्मनो हीति एतेन पाषा
ण एव तद्भस्मन्यपि अनुद्भूतगंधापत्तिवारणाय पाषाणावयवेऽप्युपा
कांगीकारस्यावश्यकः एवं च पाकोत्पादितगंधवद्भिः पाषाणावय
वैरेव तद्भस्मारंभः निर्गंधैश्च तैरेव पाषाणारंभ इति अन्यथा तद्भस

दि॰
न॰
५८

यायन्नेरितित्यरित्यागः यत्नेनपाकजगंधेतेजसःकारणत्वेनापाक
जेस्वरभ्यादिगंधावयवगतसुरभ्यादेर्नियामकत्वेनगंधत्वेनपृथिवी
त्वेनकार्यकारणभावेमानाभावात्पृथिवीत्वंनजातिरितिप्रत्युक्तम्
ननुगंधवत्त्वस्यपृथिवीत्वलक्षणत्वेपाषाणादौगंधशून्येऽव्याप्तिरित्याशं
कांनिराकुरुते नचेत्यादिना तत्रापि पाषाणादावपिपृथिवीत्वेनेति
शेषः गंधसत्त्वात् गंधानुमानात् ननुपाषाणादौगंधसत्त्वेनुपल
भोनस्यादित्यतआह अनुपलब्धिरिति अनुत्कटत्वेन अनुद्भूतत्वेन
ऋ८ ननुपाषाणस्यपृथिवीत्वपक्षमानाभावात्तिनरांतनधर्मीनगंधवत्त्वइत्यतस्त्व
पृथिवीत्वसाधनायभूमिकामारचयति कथमन्यथेत्यादिना अन्यथा
पाषाणादौपृथिवीत्वानंगीकारे तद्भस्मनिपाषाणभस्मनि यद्यपिग

दि॰
५८

त्वोभयसंबंधेन विलक्षणतेजःसंयोगत्वेन नाशकत्वात् पृथिवीत्वस्य ना
हशनाशकतावच्छेदकसंबंधघटकत्वात् आश्रयनाशजन्यरूपना
शे व्यभिचारवारणाय जन्यांतं नाशविशेषणम् एवं चाग्निसंयोगेन त्व
टरूपनाशापत्तिवारणाय समवेतत्वांतस्य नाशकतावच्छेदकसंबंधप्र
वेशः तेजोवृत्तिरूपप्रतियोगिना संबंधेन तादृशरूपनाशापत्तिवारणा
य समवेतत्वैक्यांशे स्वसहपृथिवीत्वप्रवेशः स्वसमानाधिकरणरसगंधादिप्रति
योगिनासंबंधेन तादृशरूपनाशापत्तिवारणाय स्वरूपत्वस्य नाशकता
वच्छेदकसंबंधेन प्रवेशः स्ववृत्तित्वं च कालिकविशेषणेन यावो ध्व
स्वसमवायिसमवेतत्वविशिष्टरूपत्वस्य संबंधत्वे रूपत्वविशिष्टस्वस
मवायिसमवेतत्वमादाय विनिगमनाविरहेण नाशरूपनाशकभावद

जलत्वादिमत्ति पृथिवीनिरूपितकालिकसंबंधावच्छिन्नाहृतित्ववज्ज
लत्वादिमत्ति वाजलादौ नातिव्याप्तिः प्रमाणोपन्यासायेति यद्यपि पृ
दि॰ न॰ ५५ थिवीत्वस्य प्रत्यक्षत्वया न प्रमाणान्तरापेक्षा तथापि योगप्रसाधारणेन
प्रत्यक्षासंभवात्तस्यानुमाधारेणेन पृथिवीत्वसिद्ध्यर्थं तदुपन्यास इति
भावः अन्यथा गंधत्वावच्छिन्नप्रतिपृथिव्या हेतुत्वानंगीकारे आकस्मि
कत्वापत्तेरिति नियतकारणत्वनियम्यत्वापत्तेरित्यर्थः तथा च कार्यमा
त्रहेतुगंधत्वस्य कार्यत्वावच्छेदकत्वानुरोधेन तदवच्छिन्ने पृथिवीत्वेन
हेतुत्वमावश्यकमिति भावः इदमुपलक्षणं रूपादिनाशकतावच्छे
दकतयापि पृथिवीत्वजातिसिद्धिः तथाहि प्रतियोगिनासंबंधेनाश्र ओं॰
यनाशजन्यरूपनाशं प्रति स्वसमवायिपृथिवीसमवेतत्वस्वहेतिरूप ५५

मानाभावाच्च स्पन्दनत्वसंयोगविभागयोः सत्वे मानाभावः प्रत्यक्ष
स्य च गुणत्वेनैव निरस्तं यथा चेश्वरेच्छावत्संभवस्तथाग्रे स्फुटीभविष्य
ति एवं संख्यादिबुद्धीच्छाप्रयत्नस्तु वो नैयत्तिपर्यवैवेश्वरस्य गुणा इत्याहुः
इति द्रव्यगुणः इति श्रीभारद्वाजभट्टबालकृष्णात्मजमहादेवभट्टकृ
तो मुक्तावलीप्रकाशे प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः १ गंधहेतुत्वं काला
दौ गतमतो व्याचष्टे गंधेति गंधवत्त्वमिति द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थः
तेन सुरभ्यसुरभिकपालारब्धनिर्गंधघटेनाव्याप्तिः वृत्तं तेन न जलादा
वतिव्याप्तिः द्रव्यत्वव्याप्येत्यनेन न तत्रैव सत्तामादायातो न वा जाति
पदोपादानात् जलपृथिव्यन्यतरत्वमादाय गंधवत्त्वेऽतिव्याप्तिः वस्तुतः न वा
येन तेन कालिकसंबंधेन गंधवति समवायसंबंधावच्छिन्नवृत्तिम

सि॰
न॰
५४

आद्ययोरष्टाविति स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वा
परत्वान्यष्टौ वेगाख्यः संस्कारश्चेति वायोर्गुणा इत्यर्थः तेजसो गुणा
नाह स्पर्शादयोऽष्टाविति अपां गुणानाह स्पर्शादयोऽष्टाविति पृथिव्या
गुणानाह स्नेहहीना इति एते अवाहिन पूर्वोक्ता आत्मनो गुणाना
ह बुद्ध्यादिषट्कमिति बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः संख्यादिपंच
कमिति संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः कालदिशोर्गुणानामेका
देकेनैवाह संख्यादिपंचकमिति आकाशगुणानाह शब्दश्चेति
चाकाशे शब्दः संख्यादयः पंचैव पंच गुणा इति धीः ईश्वरस्य गुणाना
संख्यादय इति अत्र नवीनाः ईश्वरस्य परिमाणवत्वे मानाभावान्नवद्र
व्यत्वेन तदनुमानमिति वाच्यं अप्रयोजकत्वात् ईश्वरस्य द्रव्यत्वसत्वे ॐ
५४

वेति घटो वायुर्वा नित्य इति वाच्यं शुउपनीतमानात्मकप्रत्यक्षविशेष्यकत्वात्
मात्रविषयवायुर्हि इति द्रव्यत्वव्याप्यवायुत्वजातिमत्ति वायावतिव्याप्तिवार
णाय लौकिकेति गुरुत्ववत्त्वमिति गुरुत्वं लौकिकभावकतोलकत्वा
दिति इत्थं लक्षणं पतनवत्त्वमित्यपि बोध्यं पतनत्वं गुरुत्वासम
वायिकारणककर्मत्वं उल्कापतनेत्यादिसंयोगास्कलाद्याणिकः वक्ल
नक्क गुरुत्वासमवायिकारणककर्मवृत्तिपतनत्वं जातिविशेष एव
नन्वसमानां साधर्म्यं ज्ञेयत्वं कस्य वैधर्म्यमित्याकाङ्क्षायामाह ज्ञेयत्वा
दिकमिति इति द्रव्यसाधर्म्यं वायोर्नवैकादश तेजसो गुणा जलक्षि
तिप्राणभृतां चतुर्दश दिक्कालयोः पंच षडेव चांबरे महेश्वरेष्टौ मनस
स्तथैव चेति प्राचीनश्लोकं मन्तव्यं वायोर्नवगुणानाह स्पर्शेत्य

दि॰ नं॰ ५३

वेशेषज्ञानमेकत्वयत्नत्वजातीनां च ततः लक्षणद्वयस्य वृत्तित्वाभावात्कथं
लक्षणसमन्वय इत्यत आह द्वेषत्वादिकमिति आदिपदेनाशुद्धत्वप
रिग्रहः विशेषपदस्य कृत्यमाह परममहत्त्वस्येति नाशस्यागुणत्वादिति
वत्तं लक्षणद्वयवृत्तिजात्यावृत्तिजातिमद्गुणत्वादित्यर्थः ननु परममहत्त्वत्वेन
जातिः किं तु परकर्षोनाश्रयपरिमाणत्वमित्युक्ते तथा च कथं तदा दा
यातिप्रसंग इत्यत आह चतुर्थं लक्षणे द्वित्वादीनामिति तथात्वादितिना
दृश्यजातिमद्गुणत्वादित्यर्थः प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवमाश्रित्य तथा
याह त्रिलक्षणेति चक्षुरादीनामित्यादिमाभित्यादिना घ्राणादिपरिग्रहः
तत्रापि चक्षुरादिष्वपि पृथिवीत्वादेर्द्रव्यत्वव्याप्यजातित्वमुपपादयति सू
तजातित्वादिना योगप्रमत्ताविषयत्वमतत्वादित्यत आह अतीत्यां मे॰ ५३

वृत्तित्वासंभववारणाय तदर्थत्वादीति तादृशविशेषगुणवत्वा
थेत्वादित्यर्थः ननु विलक्षणवृत्तित्वमपेक्ष्य लघुनः लक्षणवृत्तित्वपर्यंतानुधा
वनेप्रयोजनाभावः ननु विलक्षणत्ववत्त्वस्यो लाघवगौरवविरहेणवत्त्व
योपादाने इच्छैव नियामकेति वाच्यं प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवस्य
त्रित्वेसंभवादित्याह अपेक्षाबुद्धिरिति तथा च विलक्षणवृत्तित्वप्रवे
शे ज्ञानत्वस्य [illegible] संग्रहो न स्यादिति भावः वस्तुतो लक्षणवृत्तिजन्यावृत्तीत्यस्य
फलमाह रूपत्वादिकं त्विति नद्रूरासः रूपत्वजातिद्रूरासः तथाच
रूपत्वजातिमद्विशेषगुणवान्नियतदादौ वातिव्याप्तिः सानिश्चलेति भावः
जन्येतस्य फलमाह ईश्वरेति शरीरिणामित्यत्र शरीरपदस्य यथाश्रु
तार्थकत्वाभिप्रायेणाह यदाकाशजीवात्मनोरिति ननु जन्यत्वाप्र

ह्रि. त. ५२

थंतत्कारणामितिवाच्यं अव्याप्यवृत्तिपदेनदैशिकाव्याप्यवृत्तित्व
स्योक्तत्वात् विशेषगुणोक्तमिति विशेषगुणाश्चबुद्ध्यादिवद्
स्यशीलाः सांसिद्धिकोद्रवः अदृष्टभावनाशब्दाइतिवक्ष्यमाणाः
ननुलक्षणंतद्गुणनिरूपणेवक्ष्यते यत अव्याप्यवृत्तिविशेषगुणव
त्वमीश्वरे व्याततद्गुणानामव्याप्यवृत्तित्वादिति नत्र अव्याप्यवृत्तिप
देनाव्याप्यवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्यविवक्षितत्वात्तच
लक्षणवृत्तीति वचः लक्षणवृत्तीतियानित्यघटादीनितदवृत्तियोजाति
शीलत्वादिसत्त्वात् विशेषगुणोज्ञानादिसत्त्वस्यात्मादौसत्त्वाल्ल
क्षणसमन्वयः अत्रवावृत्तित्वंसमवायेनविवक्षितंतेनजन्यप्रमा
त्रैकालिकेनज्ञानत्वस्यवृत्तित्वेपिवक्षतिः वृत्तत्वज्ञानत्वादेर्जन

रो. ५२

ब्रतज्ञानादीनामुत्पत्तिकालेक्षादिनानाशः केचित्तु स्वत्वस्यतद्ध
क्तिपर्यंतमस्तितयातत्ततृणस्यततत्तृणनाशकः अपेक्षाबुद्धेरेव द्वित्व
प्रमत्वामित्याहुः एतत्क्षणोत्पन्नयोग्यविभुविशेषगुणत्वेननाश्य
ता एतत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टयोग्यविभुविशेषगुणत्वेनना
शकता अपेक्षाबुद्धिनाशोद्वित्वप्रत्यक्षविशेषसामग्री चरमज्ञाना
दिकं तु उत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टं स्वयमेवनाशकं एतत्क्षणोत्पन्न
सकलविशेषगुणसाधारणं चेदमित्याहुः शब्दस्याव्याप्यवृत्तित्व
क्षणिकत्वेऽपपाद्य ज्ञानादीनामपि तदुपपादयति एवमिति त
णिकपदस्य वैयर्थ्यात्लक्षणद्वयाभिप्रायेणार्थमाह इत्थंचेति स्वव्या
प्यवृत्तीनुक्तमिति नव रूपादीनामपि कालिकाव्याप्यवृत्तित्वात्क

दि. नं. ५२

द्वितीयो विशेषगुणत्वनाश्यत्वादिरर्थः अत्र च पक्षप्रतियोगितासंबं
धेनयोग्यविभुविशेषगुणनाशत्वत्वसमानाधिकरण्यस्याविवक्षि
तत्वं वर्णितोभयसंबंधेन योग्यविभुविशेषगुण इति सामानाधिक
रण्येन नाशकत्वं बोध्यं कार्यतावच्छेदके योग्यत्वानुपादाने प्रयोगश्चित्व
दिजन्यादृष्टनाशे व्यभिचारः योगित्वं च लौकिकसाक्षात्कारविषय
निर्विकल्पकान्यतरत्वं नन्वतीन्द्रियजातिमत्त्वं अदृष्टत्वस्य जातित्वे
मानाभावेन तत्त्याग्यदृष्टे व्यभिचारात् इत्यादिनाशे व्यभिचारवारणा
य विनिति संयोगादिनाशे व्यभिचारवारणाय विशेषेति कारणता
वच्छेदके योग्यविशेषत्वस्य रूपादीनां न द्वितीयक्षणोत्पन्नादृष्टसंयोगा
दिनातृतीयक्षणे प्रत्येतावृद्धिनाशः सामानाधिकरण्यसंबंधेन विशे ॐ:

५२

न्नवत्वरिंद्रियादिगतरूपादिविशेषगुणानामनुद्भूतत्वेनबाह्येंद्रियग्र
हणयोग्यत्वाद्व्यत्तादावतिव्याप्तिमाशंक्यलाघवाच्चाह अथवेति अत्र
कालेदैशिकपरत्वापरत्वमादायमनस्यतिव्याप्तिवारणायविशेषेति
स्पर्शवत्वे समवायेनस्पर्शवत्वे द्रव्यसमवायिकारणत्वादि मनादि
कमादायगगनेतिव्याप्तिवारणायद्रव्यत्वव्याप्येति आकाशशरीरि
णमिति न च लेशरीरपदमात्मपरमित्यभिप्रायेणाह आकाशात्मना
मिति लक्ष्यलक्षणसहयितं शाहज्ञानादीनामव्याप्यवृत्तित्वलक्षणि
कत्वंबोधयति आकाशस्यत्वादिना लौकिकस्यविशेषगुणस्या
नभ्युपगमादाह क्षणिकत्वंचेति यदाहिभावत्तयेनवृत्तीयद्वाणहतीति
त्वेनरहतीति स्वपदंनाशपत्वाभिमतपरं तद्वनरवत्तीतद्वितीयत्व

हि॰ न॰ प॰

त्निपरिमाणादावतिव्याप्तिः नव्याप्यवृत्तौनाश्रयमहत्त्वादि माणव
त्वेनयावोध्य बहिरिंद्रियेति आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय बहिःपदं बहि
रिंद्रियग्राह्यजातीयसंयोगादिमतिकालादावतिव्याप्तिवारणाय विशे
षेति विशेषगुणत्वं गुणनिरूपणे वक्ष्यते द्रव्यत्वमादायातिव्याप्तिवा
रणाय गुणेति लौकिकत्वनिवेशस्य फलमाह नेनेति ज्ञानीयघटइति
ज्ञाने च प्रकारीभूतज्ञानांशेन लौकिकविषयतावत्त्वादेस्तत्र लौकिक
सन्निकर्षाभावादितिभावः स्वरूपयोग्यताप्रवेशस्य फलमाह नचेति न
नु परमाणुरूपादेर्योग्यत्वे कुतो न तस्य प्रत्यक्षमतआह महत्त्वेति लौकिक
विषयतयाद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे सामानाधिकरण्यसंबंधेन कारणत्वस्य म
हत्त्वस्य परमाणुरूपादावभावात् न तत्र लौकिकप्रत्यक्षमिति भावः न

गुं॰ ५॰

आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय समानाधिकरणांतं नत्वेवं तन्नाम्नदायातिव्याप्ति
वारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति द्रव्यत्वान्यत्वेनापि जातिर्विशेषणीया तेनन
द्रव्यत्वव्याप्यद्रव्यत्वमादायातिव्याप्ति अपकृष्टेति अविभुत्वपरिमा
णवत्त्वमित्यर्थः तेन परमाणौ नाव्याप्तिः क्रियाजनकतावच्छेदकतया
मूर्त्तत्वं जातिरित्यपि केचित् तन्नेति निरुक्तमूर्त्तत्वमेवार्थः एवं चेत् पूर्व
वदिति परत्वापरत्वसमानाधिकरणान्यादिकार्येनावच्छिन्नतादेव वदित्य
र्थः कालादेः स्पंदाभावेनासंभवमाशंक्याह सर्वमूर्त्तेति अयं महानिति
प्रतीतिविषयपरममहत्त्वस्य गगनपरिमाणादिसाधारणस्य जातित्व
संभवेऽप्यात्मपरिमाणमयोग्यमिति कान्यतमनुक्तमित्याह अपकर्षेति य
द्यपि अणुपरिमाणं कपरिमाणमेवापकर्षाश्रयो न परमाणुपरिमाणमि

दि॰
नं॰
५५

द्रव्येष्वपि कालिकसंबंधेनाश्रितत्वसत्त्वादन्यत्रानित्यद्रव्येभ्य इति मूलम
युक्तमत आह आश्रितत्वमिति समवायसंबंधेन सर्वाधारतानियामक
कालिकसंबंधातिरिक्तसंबंधेन विशेषणतयेति कालिकविशेषणता
येत्यर्थः अत्र नित्यद्रव्यातिरिक्तत्वं लक्षणतावच्छेदकं नैव संयोगेन परमा
णेराधेयत्वेः परमाणोर्वृत्तिव्याप्तिः तत्संयोगस्याधेयत्वानियामकत्वादित्यपि
त्यादीनां नवानां त्विति मूलस्य तु शब्देन सूचितमर्थं प्रकटयति इदानीमि
ति ननु धात्वर्थः क्रियानत्रातिप्रसंग अत आह कर्मवत्त्वमिति दिक्कृतयोः
परत्वापरत्वयोर्हेतुरिदमस्मात्संनिकृष्टं विप्रकृष्टं वा बुद्धिः कालकृतयोः प
रत्वापरत्वयोर्हेतुरयमस्मादल्पतरकालसंबंध इत्यपेक्षा बुद्धिः अथ यत्र नोत्पन्ना
तत्र परत्वापरत्वयोरनुत्पादादव्याप्तिमाशंक्य निरस्यति नवेत्यादिना

उ॰
५५

वैकालान्वयव्यतिरेकशालित्वमित्युक्तं तदयुक्तं आत्मादौ ज्ञानत्वादिकारणे
प्रागभावरूपव्यतिरेकासंभवेनाव्याप्तेः इतिकारणविवरणे मूलेगुणा
कर्म्ममात्रवृत्त्यसमवायिकारणत्वमित्युक्तं तदयुक्तं आत्मविशेषगुणेष्व
व्याप्तेरतो वैधर्म्यपरतया मूलं व्याचष्टे असमवायिकारणत्वमिति साधर्म्य
प्रकरणे वैधर्म्यप्रकरणमयुक्तमित्याशंक्याह अथवेति सत्ताभिन्नद्रव्यत्व
जातिमति द्रव्येऽतिव्याप्तिवारणाय वृत्त्यंतम् तत्रैव सत्ताजातिमादायातिव्या
प्तिवारणाय सत्ताभिन्नेति तत्रैव द्रव्यगुणान्यतरत्वरूपधर्ममादायातिव्याप्ति
वारणाय जातीति वृत्तित्वं जातिमत्त्वं च समवायसंबंधेन विवक्षितं तेन गु
णादौ द्रव्यत्वस्य कालिकेन वृत्तित्वात् द्रव्यस्य च कालिकेन गुणत्ववत्त्वम
त्वाद्द्रव्येऽनातिव्याप्तिः ननु गगनादिकं सर्वेषैवालौत्यादिव्यवहारान्नित्य

हिं॰
नं॰
५८

णासत्वेनतत्कार्यव्यतिरेकोयद्व्यतिरेकात् नेतावश्यपल्लम्भेन नियतपूर्वव
र्त्तिनान्यथासिद्धत्वज्ञानात् नव्याप्तकारणत्वस्यान्यथासिद्धनियतपूर्व
वर्त्तितावच्छेदकधर्मवत्वेप्रतिबंधकाभावस्यतत्तद्व्यक्तित्वेनहेतुतापत्तेः
यत्रनकारणत्वस्यव्यवहारस्तत्रभेदकूटवत्वेनसर्वत्रैवज्ञेयं तत्तद्व्यक्ति
भेदकूटवत्वसंबंधेनकार्यविशिष्टोयोधर्मस्तत्वंनदित्यपिनयुक्तं तस्यतदे
हात् तस्मात्कारणत्वंपदार्थांतरमेवेत्याहुः तदसत् कारणत्वस्यातिरिक्त
त्वेदंडादौसवदानत्वसत्तापत्तेः नवान्यथासिद्धत्वेसतीत्यादिधर्मस्तत्र
नकश्यमवाच्यं ताहृशधर्मज्ञानस्यावश्यकत्वेनतस्यैवकारणतायहृष्टप
त्वोचित्यात् अस्तु वादंडत्वादिकमेवकारणत्वघटादिकार्यसंबंधितया
तत्तुहेतुःनतुकधर्मस्यावंजकत्वादिति यत्तुकार्यान्वयव्यतिरेककालष्

ॐ॰
५८

सभादेर्वारणतायानियतत्वादि नचानियतरासभादेः पंचमान्यथासिद्धत्वान्नैवं
व्वारणेनियतपदंव्यर्थमितिवाच्यं अवश्यक्लृप्तत्वस्यैकस्याभावेनयत्रप्र
माणिकानांव्यवहारस्तद्भेदस्यनिवेशनीयतयानियतपदेनैवरासभादेर्वार
णात्तद्भेदस्याप्रवेशादित्यभिप्रायात् पूर्ववर्त्तित्वंचाव्यवहितपूर्ववर्तित्वंतेनव्य
वहितपूर्ववर्त्तिनोव्युदासः अतएवयागादेः स्वर्गकारणत्वानुपपत्त्याःपूर्वक
ल्पनयाऽपूर्वसंबंधेनाव्यवहितपूर्ववर्तित्वोपपादनंग्रंथकृतांसंगच्छते अन्य
थायागस्यापिनियतपूर्ववर्त्तित्वाबाधेनाऽपूर्वकल्पनेनस्यादिति नचैतादृश
स्यकारणत्वेव्यतिरेकव्यभिचारज्ञानस्यनियमांशग्रहेग्राह्याभावावगाहितया
विरोधित्वेप्यन्वयव्यभिचारग्रहस्यकथंकारणताग्रहविरोधित्वमितिवाच्यं अन्य
थासिद्धिमेव्याघन्यथासिद्धिज्ञानप्रयोजनत्वात् तद्भिन्नत्वेसतिनियतकार्यकार

दि॰ म॰ प॰ ८०

महत्त्वतत्त्वपरिस्थितिकृतत्वसंबंधकृतत्वेन त्र्यणुकमनेकद्रव्यसमवेतत्वापत्त्या महत्
त्वे द्वितीयं गंधं प्रति त्र्यणुकप्रागभावापेक्षया गंधप्रागभावे गंधात्मकप्रतियोगिता
वस्त्वेन शीघ्रं तदुपस्थितिः तृतीयं दंडत्वं दंडरूपाद्यपेक्षया दंडे स्वाश्रयदंडसं
योगादिघटितपरंपरया गुरुत्वादिति ननु निबंधांतरे घनावलंबेनेह श्रूयते
तत्कथमत्रावयुपलक्षमेतिकृतमतनत्वस्य फलमाह अतएवेति अन्यथा महत्त्व
स्यानेकद्रव्यत्वान्यत्वल्प्तमानियतपूर्ववृत्तित्वाभावेन तस्यान्यथासिद्धिमहत्त्वेन
तस्यादितिभावः अत्रानेकद्रव्यत्वं नानेकद्रव्यसमवेतत्वं तस्य द्व्यणुकेपि सत्त्वे
न द्व्यणुके कार्यत्वापत्तेः समवेतसमवेतद्रव्यत्वं तद्वित्वपि न आत्मनि तस्याभा
वेनात्मप्रत्यक्षानुपपत्तेः किंत्वणुभिन्नद्रव्यत्वमिह बोध्यं अन्येषामिति दंडरूपादिका
ग्राकुलालपित्रादीनां अनेनपंचमान्यथासिद्धेन चारितार्थत्वे संग्रहः अनियतत्वा

डो॰ प॰ ८०

तावच्छेदकत्वे गौरवाद्गुणानामसार्वकालीनत्वाच्चाह ॥ २ ॥ विशेषदर्शयोर्वेति य
त्कार्यजनकं प्रतीति अत्रापि अन्यं प्रतीत्याद्यभिधानेन तृतीयचतुर्थयोः सिद्ध्या. संग्र
हफलाननुगमत्वतदनुगमत्वयोर्विशेषणत्वयोरुपादानेन तयोर्भेदेनाभिधाने
प्रयोजनाभावं सूचयितुं विशिष्य बुद्धिवैशद्यार्थं तयोरुक्तमिति अवश्यक्लृप्तमेति गंधं
प्रत्यवश्यक्लृप्तेन गंधभावेनैव गंधोत्पत्तिसंभवेन तत्सहभूतरूपप्रागभावादिः पाक
जगंधं प्रत्यन्यथासिद्धमेव यत्तज्जातीयं प्रत्यवश्यक्लृप्तमनियतपूर्ववर्त्तिभिर्दंडा
दिभिरेव घटोत्पत्तिसंभवे रासभोऽन्यथासिद्ध इत्यर्थः ननु अवश्यक्लृप्तमनियतपू
र्ववर्त्तिना पाकजरूपप्रागभावेन गंधोत्पत्तिसंभवे रूपप्रागभावेन गंधप्रागभावस्या
न्यथासिद्धिः स्यात् यत्कारणान्तरमवश्यक्लृप्तं न भिन्नं नो वा तन्मात्रजन्यः स्यादिति चे
दत्राहुः लघुनियतपूर्ववर्त्तित्वरूपमवश्यक्लृप्तत्वमिह बोध्यं लघुत्वं शरी

हि:
नं:
५८

गस्यान्यथासिद्धिः स्वर्गत्वे प्रतिपूर्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव तद्धेतुकारणत्वान्यथा
पपत्यायागव्यापारत्वेनापूर्वकल्पनादतोन्यं प्रतिपूर्ववर्त्तित्वघटितरूपेणयस्य
यज्जनकत्वं तस्यतेन रूपेणातेऽन्यन्यथासिद्धत्वमित्येतावत्पर्यंतं विवक्षणमा
वश्यकं यागस्यापूर्ववर्त्तित्वघटितस्वर्गजनकत्वेनापूर्वं प्रत्यन्यथासिद्धत्वेपि
यागत्वेन हेतुत्वेन्यथासिद्ध्यभावात् एवं च शब्दस्यापूर्ववर्त्तित्वघटितशब्दजनक
त्वेन गगनस्यान्यथासिद्धत्वेपि तद्घटितशब्दाश्रयत्वेन हेतुत्वेन तृतीयान्यथा
सिद्ध्यसंभव इत्यभिप्रायः शब्दाश्रयत्वाद्यद्व्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिनागगन
स्य कुटं प्रति हेतुत्वेऽपि तृतीयैवान्यथासिद्धिः अन्यं प्रतिपूर्ववर्त्तित्वानुपया
एकं यं प्रति यस्य पूर्ववर्त्तित्वं गृहीत्वा तत्स्यपर्यानापूर्वं प्रतियागस्यान्यथासिद्धिरित्य
पि केचित् कावत्वादिकमिति विनिगमनाभावेन बहूनां वर्णानां कारण

ॐ:
५९

केवलान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयव्यतिरेकशालित्वमित्युक्तौ प्रथमद्वितीयान्य
थासिद्ध्योः संग्रहेऽपि भेदेनान्यथासिद्धिद्वयप्रदर्शनं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थ
मित्यवधेयं अनन्यथेति कपालानन्तगणमनन्यथेत्यर्थः तेन न कुलाल
जनकत्वव्यर्थान्यथासिद्धाश्रयेऽतिव्याप्तिः शंकते शब्दाश्रयेति अनन्यथा
त्वादित्यत्र तृतीयान्यथासिद्ध्यभावादिति भावः एवमपीति अवश्यक्लृप्तनियतपूर्व
वर्तिनेत्यादिकोऽर्थः यद्यपि शब्दो द्रव्यजन्यो जन्यगुणत्वादित्यनुमानात्स
ककार्यकारणभावग्रहरूपानुकूलतर्कसहकारेणैव शब्दो द्रव्याश्रितो गुणत्वा
दित्यनुमानेन शब्दाश्रयत्वस्य गगने गृहीतत्वात्तेन रूपेण पटपूर्ववर्तित्वेग्रा
ह्ये तथाव शब्दपूर्ववर्तित्वं गृहीत्वैव गगनस्य घटपूर्ववर्तित्वग्रहात्तृतीयेवा
न्यथासिद्धिः संभवति तथाप्यनन्यप्रतीत्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वे श्रुतेनया

द्वि॰
न॰
५५

न्ननिरूपितनियतपूर्ववर्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वे सतितद्धर्मावच्छिन्नं
प्रतिस्वतंत्रान्वयव्यतिरेकशून्यत्वंप्रत्यन्यथासिद्धत्वंप्रथममित्यर्थः द्विती
यमन्यथासिद्धं दंडत्वादिवारणाय सत्यंतम् कपालसंयोगघटपूर्ववर्ती
त्वादिग्रहे कपालस्यापि तादृशविशेष्यतावच्छेदकत्वात्तत्रातिव्याप्ति वार
णायविशेष्यं किंतत्कारणमिति कारणत्वंवातत्रघटान्वयव्यतिरेकशा
लित्वं तेनन्नान्यथासिद्धः स्वातंत्र्येण तत्कार्यनिरूपितान्वयव्यतिरेकशून्य
त्वे सति तत्कार्यकारणावच्छिन्नस्वनिरूपिततत्कार्यनियतपूर्ववर्तित्वग्रहवि
शेष्यतायाः कपालायतत्कार्यंप्रत्यन्यथासिद्धमित्यर्थः कपालसंयोगघट
पूर्ववर्तित्वग्रहविशेष्यतायाः कपालसंयोगनिष्ठायः कपालावच्छिन्नत्वा
त्कपालसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यंतम् दंडत्वादिवारणायविशेष्यं प्र

ॐ
५५

रणतावारणायतादृशान्यतरप्रत्यासत्त्यासमवायिकारणेप्रत्यासन्नत्वेसति
कारणत्वंपरित्यज्यतादृशान्यतरप्रत्यासत्त्याकारणत्वपर्यंतानुधावनं आ
त्मविशेषगुणानामसमवायित्वविशेषाभावः यत्र कार्यनाशजनकनाशप्रति
योगित्वंतत्त्वमिति तत्रादित्वनाशप्रयोजकनाशप्रतियोगित्वामर्शेनातुज्ञाव
तिव्याप्तिरिति अवयवमात्रसंयोगत्वेद्रव्यासमवायिकारणत्वमित्यादिवि
शिष्टैवलक्षणानिर्वाच्यं अखंडोपाधिरेववातदित्यन्ये निमित्तकारणमिति
अत्रेदंबोध्यम् समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वान्यकारणत्वमेवनि
मित्तकारणत्वंतेनतुरीपटसंयोगप्रतिनिरीतंतुसंयोगस्यासमवायिकारणत्वे
पिनतस्यपटंप्रतिनिमित्तकारणत्वहानिरिति यत्कार्यंप्रतीति यद्धर्मा
वच्छिन्नंप्रतीत्यर्थः येनरूपेणेति यद्रूपावच्छेदेनेत्यर्थः इत्थंचतद्धर्मावच्छे

सि॰
नं॰
७७

नैवोपपत्तौ तद्गतेन तन्तुसंयोगान्यतन्तुनिवेशनमनुचितमित्यपास्तं मात्रपदस्यासम
उक्तार्थकत्वात् एवमिच्छाद्यसमवायिकारणलक्षणेऽप्यात्ममात्रसमवेतत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद एव निवेश्यः नतु ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नभेद इति बोध्यं
तथा चेति द्विविधप्रत्यासत्तिविलक्षणेत्यर्थः फलितार्थ इति द्विविधप्रत्या
सत्योरिति शेषः पर्यवसितसमवायिकारणलक्षणमाह इत्यचेति कार्यैका
र्थप्रत्यासत्तिः समवायसंबंधः कारणैकार्थप्रत्यासत्तिः समवायिसमवेतत्व
संबंधः तथा च समवायित्वसमवायिसमवेतत्वान्यतरसंबंधेन कारणत्वस
त्यात्मविशेषगुणान्यत्वं सामान्यतोऽसमवायिकारणत्वमित्यर्थः अत्रप
टासमवायिकारणस्य तंतुसंयोगस्य पटरूपासमवायिकारणस्य तंतुरूपस्य
च संग्रहाय समवायसमवेतत्वयोः प्रवेशः पटरूपं प्रति पटस्यासमवायिका ऊं॰ ७७

केचित्तु कार्यतः स्वप्रतियोगिनिष्ठासमवायिकारणतानिरूपितकालोपदायक
जन्यत्वसंबंधेननाशत्वेनहेतुता तदीतंतुसंयोगनाशनिमित्तंनत्वसमवायी
तिनतन्नाशोपटनाशइत्यन्यत्रविस्तरः वेगादीनामित्यादिनास्पर्शापरिग्रहः
अभिघातादीति आदिनानोदनपरिग्रहः ज्ञानादीत्यत्रादिनाइच्छापरिग्रहः
इच्छादीत्यत्रप्रयत्नपरिग्रहः तंतुसमवेतत्वसतितदीतंतुसंयोगाद्यन्यत्वेसति
पटकारणत्वंपटासमवायिकारणत्वमितिविशिष्टैवलक्षणंवक्तव्यमित्याह
तथापीति वस्तुतस्तुतदीतंतुसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः पटासम
वायिकारणलक्षणघटकतयाग्रंथकर्तुर्नाभिप्रेतः अपितुतंतुसमवेतत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदएव अन्यथाहतंतुसंयोगादिभेदानांपृथक्निवे
शापत्त्याभेदकूटनिवेशेनगौरवापत्तेरितिध्येयं एतेनतंतुमात्रसमवेतत्वनिवेशे

टि॰ नं॰ ४३

वेतत्वकालिकविशेषणतोभयसंबंधेन नाशत्वेन हेतुतेति इदं कालिकसंबं
धस्य कार्यतावच्छेदकसंबंधत्वे घटादेर्लणकत्वापत्तिरतः स्वप्रतियोगिसम
वायिसमवेतत्वानिवेशः स्वप्रतियोगिजन्यत्वसंबंधस्य दंडनाशाद्घटनाशाप
त्तेरुपेक्षितः भाविनाशमादायातिप्रसंगवारणाय कालिकसंबंधप्रवेशः यदि
वकपालपवनसंयोगनाशाद्घटनाशापत्तिरेवमपि दंडवारेति विभाव्यते तथा
स्वप्रतियोगिजन्यत्वस्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वकालिकविशेषणतै
तत्त्रितयसंबंधेन नाशकत्वेन हेतुता बोध्या नन्वेवमपि तुरीतंतुसंयोगना
शापत्तिरिति वाच्यं तुरीतंतुसंयोगस्य पटं प्रति कारणतैव किंतु तुर्येव संयो
गसंबंधेन तुरीतंतुमूलम् निष्ठामतीपटजनकेति तयातिप्रसंगाभावात्
एवं च विशेषलक्षणेषु तुरीतंतुसंयोगादिभेदानामप्रवेशेन लाघवमपीति

उं॰ ४३

मिति न चासत्त्वमिति इदं च समवायिकारणेऽतिव्याप्तिवारणाय यत्सम
वायिकारणं तत्समवेतत्वेन तत्त्वात्तावतिव्याप्तिवारणाय जनकमिति तं त्वत्तन्वे
त्वान्न व्याप्तिरिति यत्र पूर्ववर्तितया अभावेन नातिप्रसंगः कृत्स्नावल्यामव्य
यपीति चेत् तं तन्तुसंयोगस्य पटं प्रति कुतो नासमवायिकारणत्वमिति चेन्न नाशक
नीयं तदीतं तन्तुसंयोगनाशेपि पटनाशापत्तेः असमवायिकारणनाशस्य द्रव्यना
शकत्वात् न चासमवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वे प्रमाणाभाव इति वा
च्यं द्व्यणुकनाशान्यथानुपपत्तेरेव तत्र मानत्वमिति न च तेन तन्तुष्वविनष्टेष्वपि
नैव समवायिकारणेन तेन द्व्यणुकद्रव्यस्थितेः स्यादिति वाच्यं इष्टापत्तेः कारण
नैकत्वे गौरवात् अथ द्रव्यासमवायिनाशयोः कथं हेतुहेतुमद्भाव इति चे
दत्राहुः प्रतियोगितया द्रव्यनाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्वप्रतियोगिसमवायिसम

दि॰ ने॰ ५२

वतितिक्तभावकार्येकसोपदायकत्वरूपस्यावार्थेलक्षणस्याव्याप्तिं परिहि
त्पसमपदलत्सपक्षोग्रथ्यक्तातेनिध्येयं कारणंमूले अन्यथासिद्धीति दंडत्वादे
र्नियतपूर्ववर्तितायाः सत्वादतिव्याप्तिरतउक्तमन्यथासिद्धिशून्यस्येति न
कुटत्वावच्छिन्नेन्यत्रक्लृमांनियतेनाघन्यथासिद्धिमत्त्वपि घटत्वावच्छिन्नेन
न्यथासिद्धिलक्षणस्मभातिव्याप्तिवारणाय नियतेति यत्समवेतमिति घट
वच्छिन्नस्वकारणतावच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्नेसमवायसंबंधेनान्यथातेत
द्धर्मावच्छिन्नंप्रतितद्धर्मावच्छिन्नमित्यर्थः घटत्वावच्छिन्नंहि स्वकार
णतावच्छेदककपालत्वावच्छिन्नेसमवायसंबंधेनोत्पद्यतइतिघट
त्वावच्छिन्नंप्रतिकपालत्वावच्छिन्नंहिसमवायिकारणं स्वकारण
तावच्छेदकेनउक्तावनद्रव्यत्वादेर्घटादिसमवायिकारणतावच्छेदकत्व उं॰ ५२

ते नचात्रपरममहत्त्वदमात्मपरिमाणातिरिक्तपरममहत्त्वपरमिति
वाच्यं मानाभावादिति वदंति तन्मते हूस्वत्वमपि स्यादिति तस्याभो
ति आत्ममहत्त्वपरिमाणस्यापीत्यर्थः ज्ञानातिरिक्तेष्वेवेति कारणत्व
वज्ज्ञान्यधर्मेतरभावकार्यापेक्षयाऽप्यावार्ययुग्युः ज्ञानत्वधर्म्मो ज्ञानादयः
तदतिरिक्तभावकार्यंप्रति कारणत्वपारिमाण्डिल्यभिन्नानां साधर्म्य एवं
चपारिमाण्डल्यादीन्यादिपदेन परममहत्त्वं द्व्यणुकमात्राद्याणामाणुयः
चपारिमाण्डल्यस्य परममहत्त्वादीनां वज्ज्ञानातिरिक्तप्रतिनकारणत्वेन
नुकारणत्व सामान्याभावलिद्वनमतश्चभावः प्रजावार्थः पारिमाण्डल्या
नीत्यादिपदार्थेषुप्रविष्टः खोदेरजातिनाक्यविद्रूपाहिरूपादेः पाकेन
रूपपरमाणुरूपादस्यागणनात् एषामलक्ष्यत्वमतन्मन एवं चत्तेषुज्ञाना

दि·
न·
४२

यथायोग्यं स्वधर्मेणानुमितौ नाविमाण्डल्याभिन्नानामित्याद्युक्तं मतन्तेन विषय
कं प्रत्यक्षं तु विद्यमानविषयकमपीति भावः ननु ज्ञायमानसामान्यस्य
प्रत्यासत्तित्वेन ज्ञायमानहेतोश्चानुमितिकारणत्वेन याविमाण्डलिस्यामा
न्यलक्षणाजन्यज्ञानेऽनुमितौ च कारणत्वाभावाद्विमाण्डल्याभिन्नानामिति मूल
मसंगतमत आह ज्ञायमानमिति आत्ममानसमिति विषयतया द्रव्य
लौकिकप्रत्यक्षे समवायेन महत्त्वस्य हेतुत्वादिति भावः यद्यपि स्वप्रत्य
क्षस्येव त्वङ्मनुचितं तथापि लौकिकप्रत्यक्षेऽत्रात्मैकान्त्यं महत्त्वेऽपि योग्य
त्वात्मसत्त्वेन संभवतो त्वात्ममानसप्रत्यक्षे केवलं कारणत्वं वाच्यं तथा
रमांडल्यादिष्वित्यभाष्ये चाग्रादिग्रहणात्परममहत्त्वं गृह्यत इति वदता
माचार्याणामात्मपरिमाणेनापि न काचित्कारणमित्याशयोपलभ्य

गो·
४२

त्वेबाधकमाह नहीति अणुपरिमाणंहीत्यर्थः नचेति चलत्वर्थंतत्रहेतु
माह परिमाणस्येति स्वसमानजातीयेति साजात्यमणुपरिमाणविभा
जकेनबोध्यं अणुजस्येति उत्कृष्टं वाणोरणुतरमेवेतिभावः नचाणुज
न्यस्याणुतरत्वमस्तुकिंबाधकमितिवाच्यं तथासतित्रुटेरवाणुत्वप्रसं
गात् नचतर्हिद्व्यणुकादिपरिमाणस्यकिंजनकमितिबोध्यमित्येवेत्यवे
हि व्यक्तीभविष्यतिचेदमुपरिष्टात् मूलस्यन्यूनतापरिहारइतिपर्वमिति
बोध्यमित्यनेनान्वयः नकारणानीतिबोध्याइत्यर्थः ऐंद्रिकयोर्महत्त्वसा
मान्यहेविषयविषयोः स्वविषयकलौकिकप्रतिदेहेहेतुत्वान्महत्त्वान्यम
महत्त्वातींद्रियत्वेइष्टविशेषणे ननुयोगिप्रत्यक्षेविषयविधयापरिमाणस्य
स्यापिकारणत्वात्तत्परिमाणस्यापिज्ञानानामित्यायणुकेमनस्याह इहमयीति

दि. नं. ध.

परस्यकत्वमाह आकाशत्वादिकेत्विति कर्म्मवदस्यत्याकाशत्वत्रुवोपा
धिमत्याकाशेशुतिव्याप्तिवारणाययतन्पदमितिभावः जात्यादीनामव्यका
र्थसमवायसंबंधेनसामान्यवत्वात्सामान्यपरिहीनाइतिमूलमयुक्तमतो
व्याचष्टे सामान्यानधिकरणत्वमिति नचाचसामान्यनिरूपितानधिकरण
त्वेनसामान्यादौपकार्थसमवायस्याधिकरतानियामकत्वाभावादितिभा
वः अप्रसिद्धत्वात्पारिमंडलियदार्थनिर्विक्ति पारिमाडल्यमिति नहि
ज्ञानांपारिमांडलिभिन्नानां ननुद्व्यणुकपरिमाणस्यापिकारणत्वाभा
वान्नाव्याप्तिरतः पारिमाडलिपदंद्व्यणुकपरिमाणस्याप्युपलक्ष
णं नेनतस्यापिलक्ष्यत्वमित्यभिप्रायेणाह अणुपरिमाणंत्विति परमा
णुद्व्यणुकसाधारणमणुपरिमाणत्वमित्यर्थः पारिमाणल्यस्य कारण

ङं. ध.

जन्यता तदर्थं प्रदर्शयति द्रव्यगुणकर्मणामिति निर्गुणक्रियइति मूलं
तदर्थश्च गुणक्रियात्यन्ताभाववत्वं तेन गुणक्रियाऽन्योन्याभाववमास्य
द्रव्येनातिव्याप्तिः यद्यपिगुणेति ननु गुणगुणिनोर्वामदाद्विगुणोवि
धाणवत्समानकालीनत्वात्कथं गुणशून्यत्वमितिवाच्यं निर्गुणेगुणोत्प
त्तिस्वीकारेण तत्संभवात् नचैवं घटादेरपि लक्षणावच्छिन्नस्यत्वात्तघता
नस्यादितिवाच्यं इष्टापत्तेः नव्याःपीति गुणवत्ताव समवायेन तेन कालि
केन गुणवद्गुणादिष्वतेर्गुणादेरसंग्रहेपितद्वत्तिः गुणवद्दृत्तित्वंच सम
वायस्वरूपान्यसंबंधेन तेन समवायेन गुणवद्दृत्तित्वाभिधाने तादृ
शस्य द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य द्रव्येसत्वादतिव्याप्तिरथनेनै
वनद्दतेवाच्यं तदाद्यसामान्याद्यव्याप्तिरितिपराले पदार्थविभाजक

मितिबोध्यं अत एव भाष्ये पंचानामित्युक्तं नतु पंचभावानामिति अनेकभा

दि॰ ववृत्तीत्यादि अत्र चानेकभाववृत्तित्वं स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसमानाधिकर

न॰ णोभयसंबंधेन भेदविशिष्टत्वे सति भाववृत्तित्वं तेन गुणादौ संख्यापूवह

३९ स्यानेकत्वस्याभावेपि नाव्याप्तिः भावत्वरूपतादृशधर्ममादाय समवायेति

व्याप्तिवारणाय पदार्थविभाजकोपाधिरिति उपाधिमत्ता च समवायस्वरू

पसंबंधान्यतरसंबंधेन तेन कालिकसंबंधेन ध्वंसस्य तादृशोपाधिमत्त्वे

पि न क्षतिरिति समवायेनोपाधिमत्त्वविवक्षणे तु सामान्यादाव्याप्तिः स्याद

तस्मान्नोक्तं अन्यतरघटकस्वरूपत्वकालिकसंबंधिभिन्नं ग्राह्यं तेन ध्वं

सेप्रतिव्याप्तिः अत्र च समवेतसमवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं द्रव्या

दिचतुर्णां साधर्म्यं बोध्यं उद्देश्यतावचकपदस्य चरमनुपादानमयुक्तमतो या उ॰

३९

व: समानोधर्म: सधर्मस्तस्य भाव: साधर्म्यं एवं वैधर्म्यमित्यत्रापीति प्रम
वाम्नायबहुव्रीहिमाह समानोधर्मोयेषामिति केवलान्वयित्वादिति वि
षयभेदेन विषयताया भेदेपि ज्ञानविषयतात्वेन केवलान्वयित्वमस्त्येवेति
भाव: एवमग्रेपि ज्ञेयत्वादीत्यत्रादिपदार्थं दर्शयति एवमभिधेयत्वेति
अभिधेयत्वमभिधायामानाभावात्संकेतएवाभिधेयविषयत्वे अभिधावसंकेत
ग्राह्योधिक: पदार्थ इति मीमांसका: संकेतयत्रायामभिधायामानाभावात्सं
केतएवाभिधेयेति नैयायिका: प्रमेयत्वमित्यत्रादिनाखिलत्वपरिग्रह: नवा
कालसंबंधित्वं द्रव्यादीनां वंसां साधर्म्यं भावत्वंस्वरूपमनन्तलड्येत्यद्रव्या
दिपंचानां साधर्म्यं मूलेप्रपंचितं द्रव्यादयइत्यादिना अनेकत्वे सतिभावत्व
मिति एवं च मूले द्रव्यादय: पंचोतिडहेशापदं भावाग्रनेकेतिविधेयपदं ॥

टि॰ नं॰ ३८

नेनेत्युक्तं अतिरिक्तेति भावातिरिक्तेत्यर्थः अभावस्याधिकरणात्मकत्वेभे
देऽप्याधाराधेयभावानुपपत्तिरूपोदोषः सोप्यस्मिन्मतेनेत्याह एवंचेति
अधिकरणाधेययोः अतिरिक्तत्वेचेत्यर्थः नन्वभावाधिकरणकाभाव
भावस्याधिकरणात्मकत्वेप्याधाराधेयभावोचितस्तथासत्वेप्यस्व
तोरूपणांतरमाह एवंचेति अन्यथा अभावस्याधिकरणात्मकत्वे एतेन
वक्ष्यमाणरूपेण साधर्म्यवैधर्म्ययोगोविदायमाधवायमुकुंदायलक्ष्मी
नारायणायमधुकैटभसूदनायजगन्नाथायकायवाङ्मनोभिर्नमस्कार
णावश्री परस्यधर्मंतायज्ञानांसमस्तपदार्थानामेवपरस्परंभेदकत्वज्ञा
पयितुमाह इदानीमिति पदार्थनिरूपणानंतरमित्यर्थः तत्सनिरूपणा
ननन्यपदार्थेष्वेतितस्यतन्नपदार्थस्यसाधर्म्यंतयानिरूपणासंभवादितिभा

ॐ॰ ३८

स्तीत्याकारकप्रत्ययः तस्यसामान्यावगाहित्वात् नन्वेतादृशप्रतीतेर
न्तिमध्वंसाद्यवगाहि पूर्वापरयन्तिमध्वंसप्रागभाववर्त्तिरिक्तेऽपितादृशाका
रप्रत्ययप्रसंगात् द्वित्तिनवस्तुत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं ध्वंसप्रागभाव
योरप्यव्याहतिरितनोतराश्यामेरन्तेनानास्तीतिप्रत्ययः तदाध्वंसप्रागभावयोः
सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारात् ननुपूर्वापरयन्तिमध्वंसव
तिरिक्तेतत्रतदानदनभ्युपगमादितिवाच्यं विनिगमनाविरहेणपदार्थां
तरंध्वंसप्रागभावयोरपि तत्स्वीकारप्रसंगेनगौरवात् तदपेक्षयाऽत्यंता
भावस्यानतराश्यामादौसंबद्धकसनेलाद्यवारित्यत्रविस्तरः ननुभाव
त्वकाद्विधत्वादिविभागोऽनुपपन्नः अभावएवमानाभावादित्यभिप्रायेणप्रा
भाकरःशंकते नन्विति अभावस्याधिकरणात्मकत्वेगौरवप्रदर्शयितम

हि॰ नं॰ ३२

ह यत्रतिति तथाच संबंधाभावादेवच चननयनानंतरं घटात्यंताभाववुद्धि
र्नैतिभावः कालविशेषविशिष्टस्वरूपस्य संसर्गातोपगमादेवघटवतिघटो
नास्तीतिप्रतीत्यभावो यपनोवनर्थसंसर्गाभावेमानाभावइत्यस्वारस्यं केचि
दित्यनेनसूचितं ननुमास्तुघटकालेघटात्यंताभाववुद्धिः घटोत्पत्तेः
प्राक्कालेतस्यादित्याशंक्याह अत्रेत्यादिना ननुतर्हि रक्तरूपप्रागभावाधि
करणेश्यामघटेश्यामरूपध्वंसाधिकरणेवरक्तघटेकथं रक्तोनास्तिश्यामो
नास्तीतिप्रतीतिः ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणेऽत्यंताभावस्यासत्वादित्य
तआह श्यामघटइति तत्रैति ध्वंसप्रागभावयोरित्यर्थः अत्यंताभावेन
सहेतिशेषः तथाचनवमते पूर्वपक्षकथितशंकायामिष्टापत्तिरेवेतिभा
वः प्रकृतैवैतन्न कथमन्यथापूर्वमग्रेपिरक्तेश्यामेघटे रक्तरूपंना ऊ॰

२०

रितिवाच्यम् तथा सति स्वानधिकरणत्वं तद्रूपि चरमसंयोगाभावादेव पटोत्पत्तिवार
णसंभवे प्रागभावकल्पनानौचित्यादिति चेन्न चरमसंयोगस्य समवायत्वादिना सामाना
धिकरण्यसत्त्वात् तन्त्वाहत्य तन्त्वपि नैवं तन्तरेपि समवायेन पटोत्पत्त्यापात्तत्र समवायेन च
रमसंयोगाभावेन व्यभिचाराभावात् कालिकसंबंधेन तन्तुपटत्वावच्छिन्नप्रति चरमान्त्य
तसंयोगव्यक्तेः कालिकसंबंधेन हेतुता वाच्या तथा च स्वानधिकरणत्वं तद्रूपि
कालिकतया चरमसंयोगसत्त्वात्पटोत्पत्तिवारणाय प्रागभावहेतुत्वस्यावश्यक
त्वादिति एवमप्यन्यकल्पना निर्दिष्टाः पदार्थाः नत्वपि तस्य प्रतियोगित्वे प्रमाणा
भाव इति तत्त्वम् ध्वंसस्य लक्षणमाह प्रागभावे तिव्याप्तिवारणाय जन्येति अत्यन्त
ताभावस्य लक्षणमाह नित्येति ध्वंसादिवारणाय नित्यपदम् नन्वेवं तदभाव
स्य नित्यत्वे घटानयनानन्तरमपि भूतले घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिरित्यतआ

हि॰ नं॰ २८ स्यैविरहेणैवनदापत्त्यसंभवात् नचजन्यद्रव्याभावस्यजन्यद्रव्योत्पत्तिका
लीनोत्पत्तिकध्वंसाभावस्यहेतुत्वमित्यत्रविनिगमनाविरहेणतादृशद्र
व्याभावस्यतादृशध्वंसाभावानांवकारणतामपेक्ष्यलाघवादेकएवप्राग
भावोहेतुःकल्प्यतइतिवाच्यम् प्रागभावकल्पनेऽपितत्कालोत्पत्तिका
नेनपदार्थप्रतियोगिकानामनंतानामभावानांविनिगमनाविरहेणहेतुता
याःस्वीकारत्वात् नचाचप्रागभावरूपधर्मिकल्पनागौरवंपरमित्यतिविद्यतत्कुता
दुःप्रत्यक्षंनित्वानधिकरणेषुतेतुपटोत्पत्तिवारणायसहस्रतन्तुकपटे
स्यलेवहूनांतन्तूनांतत्संयोगानांवतत्तद्व्यक्तित्वेनहेतुत्वकल्पनापेक्षयाप
कप्रागभावस्यहेतुतालघीयसी अत्रैवमपिहिविवेचतंतन्तुसहस्रेनैत
कपटोत्पत्त्यापत्तिः नचचरमसंयोगव्यक्तेःतद्व्यक्तित्वेनहेतुत्वान्नापत्ति गौ॰ २८

तादात्म्यत्वेनतादात्म्यावच्छिन्नत्वंप्रतियोगितायांविवक्षितं तेनसंयोगाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकेसंयोगित्वंताभावेनातिव्याप्तिः प्रागभावस्यलक्षणमा
ह विनाश्यभावत्वमिति प्रध्वंसेतिव्याप्तिवारणायविनाशीति ननुप्रा
गभावसत्वेकिंमानमितिचेदत्रोत्पत्स्यघटकपालादावभयतत्सिद्धिरितिप्रा
वः केचित्तुगतोघटइतिवदुत्पन्नोघटध्वंसइतिप्रत्ययबलेननाशोतिर
क्ततेननप्रागभावः इदानींघटप्रागभावइतिलोकानांप्रत्ययाभावात् न
वतइदोपधायकतत्कपालसंयोगादौनातद्घटोत्पत्तिरितिवाच्यं अन्यद्
घत्वावच्छिन्नेत्वंतितजनककालेपिसत्वात्तन्नापिनद्घटोत्पत्त्येव्याप्तिः प्रागभा
वांगीकारेचतदभावादेवनघटनलइत्याप्तिरितिवाच्यं अन्यद्घत्वावच्छिन्न
प्रतिजनकतयाक्लृप्तसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्घत्वाभाव

दि॰ पित्वदेनास्तीतितुद्वौसप्रकारः अभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वप्रतियोगि
न॰ पियोहेतुत्वात् अन्यथाऽइदंतमइतिप्रतीत्यनापत्तेः नचसत्तभावतूपस्याभा
३५ वत्वात्पर्यास्यितस्यप्रकारत्वेविशेषणपियोहेतुत्वेव्यभिचारइतिवाच्यं विशे
षणाभेदेनहेतुतायाभिन्नत्वेनतत्वतद्धेतुत्वानपगमात् फलानुरोधित्वात्
त्वासत्तायाइतिप्राहुः संसर्गान्योन्याभावभेदतइतिमूलादेकः संसर्गाख्याप
रोन्योन्याभावाख्यइतिप्रतीयते नचाप्युक्तं संसर्गस्याभावत्वानंगीकारादित्य
तआह संसर्गाभावेति तथाचद्वंद्वात्पदंश्रूयमाणस्याभावपदस्यप्रत्येकम
भिसंबंधात् संसर्गाभावोन्योन्याभावश्चेतिमूलार्थइतिभावः क्रमेणद्वयोरभा
वयोर्लक्षणमाह संसर्गाभावत्वमिति अन्योन्याभावेतिव्याप्तिवारणायान्योन्या
भावभिन्नेति ध्वंसादावतिव्याप्तिवारणायाभावपदंवमग्रेपि ताहात्म्येति उ॰
३५

विन्तु भावाभिन्नत्वस्याभावत्वेभावत्वरूपविशेषणज्ञान शून्यकालेघटोनास्ती
तिप्रतीत्यनापत्तिः एवमन्योन्याभावत्वस्याभावत्वागर्भस्याप्येवन्नाव्यक्तयाभा
वत्वस्यान्योन्याभावगर्भत्वेन्योन्याश्रयापत्तिः एवमभावत्वस्याभावाभिन्नत्वा
रूपत्वेभावोनभावइतिवाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिश्च उद्देश्यतावच्छेदकवि
धेययोरैक्यादिति तस्मादखंडोपाधिरनुयोगिताविशेषोवाऽभावत्वमिति
वदंति नव्याः अभावत्वस्याखंडोपाधित्वेप्रमाणाभावः किंन्तुभावाभिन्नत्व
समवायसत्तासामानाधिकरण्यान्यतरसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभाव
रूपं नचपूर्वानुपस्थितमपिप्रकारः एवंचघटाभावपटाभावप्रतीतीनामभ
भावांशेऽनुगतमप्युपपद्यते नचविशेष्यतानवच्छेदकतास्थाभावव्यक्तेः
स्वरूपतएवप्रकारत्वोपगमात् अनुपलम्भना रूपप्रतियोगिज्ञानंविना

दि॰ न॰ ३४ योत्वत्स्वरूपसंबंधस्य च तत्र सत्वादत आह एवंचेति तत्तत्कालीनमिति घ
टाभाववद्भूतलमितिज्ञानकालीनमित्यर्थः तत्तद्भूतलादिकमिति यत्र
भूतले घटाभावबुद्धिस्तद्भूतलादिकमित्यर्थः तत्तद्भावानामिति यस्य य
स्याभावस्य बुद्धिस्तस्येत्यर्थः तथा च न तत्स्वरूपमात्रं संबंधः किंत्वीदृशस्वरू
पविशेष इति न पूर्वोक्तातिप्रसंग इति भावः नव्यास्तु वैशिष्ट्यपदार्थान्तर
मेव भूतले घटाभाववदिति प्रत्ययात् स्वरूपसंबंधानुपगमे वा भावाधिक
रणाद्यनुपलब्धिरूपभेदनानंत्यमात्रविषयकज्ञानादिकमादाय विनिगमनाविरह
इत्याहुः अभावः इत्यादिघटाद्यन्योन्याभाव इति इह च घटत्वादिना प्रति
योगितावच्छेदकं अननुगमात् किंतु तत्तद्घटशाब्दसंख्येव द्विप्रतियोगिता
कभेदस्य द्वित्वमेवेति ध्येयम् कालतोभावाभिन्नत्वमेव तथा बोध्य अत्रके गे॰ ३४

भूतले तस्य घटाभावस्येत्यर्थः अन्यथा घटाभावस्यानित्यत्वे देशान्तरेपि स
घटशून्यदेशेपीत्यर्थः घटत्वावच्छिन्नाभावस्यैकत्वादिति भावः वैशिष्ट्य
स्येति वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वाभ्युपगमपक्ष इत्यादिः न चैवं घटानयनेन घट
वतिनवत्तु घटवति न घटाभावबुद्धिः घटवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकस्य सत्वा
दिति वाच्यं घटवत्ताज्ञानविरहदशायां घटाभावबुद्धेर्जायमानायाः प्रमा
त्वप्रसंगादित्यत्र तात्पर्यात् ननु सिद्धांतिनोपि मते पाकेन रक्ते घटे श्याम
रूपसमवायस्य सत्वात् श्यामरूपवत्ताधीः प्रसंग इत्यत आह ममत्विति
द्वितीयं दूषणमाह वैशिष्ट्यस्येति ननु वैशिष्ट्यानंगीकारे घटाभावभूत
लयोः कः संबंधः स्वरूपमिति चेन्न यावन्ति घटशून्यतादशायामिव घट
वतादशायामपि भूतले घटाभावबुद्धिः स्वमते स्यात् घटाभावभूतल

टि॰ नं॰ ३३

रूपसमवायसत्वेनेनसंबंधेनतत्रकथं रूपाभावः संबंधसत्वस्यतेनेनसंबंधेन
संबंधिसत्वव्याप्यत्वादितिवाच्यं रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायस्यैवरू
पसंबंधतयावायोः तदभावात् नचविशिष्टस्यानतिरिक्ततयाविशिष्टस
मवायोपिवायावस्तीतिवाच्यं रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायत्वेनरूपि
ताधिकरणतायाएवरूपसंबंधत्वात्तस्यवायावभावात् पृथिव्यांगंधस्यसम
वायेनजलइतिप्रतीतेः समवायस्यनानात्वमितितन्नव्याः संबंधान
ंत्वतिरिक्तपदार्थतयेतिशेषः सिद्धोदितस्यभूतलादावित्यादिः य
द्वैशिष्ट्यमतिरिक्तमुररीकृत्यतेनदाननित्यमनित्यंवेतिविकल्पाद्येदूष
णमाह नश्येति ननुवैशिष्ट्यस्यतत्रसत्वेपिघटानयनदशायांतत्रघटा
भावाभावादेवनघटाभावबुद्धिरतआह घटाभावस्येति नतत्रघटवति

गो॰ ३३

कसंबंधविधया समवायसिद्धिः नच समवायस्थाने स्वरूपसंबंधं निवेश्य प्रका
र्यकारणभावः कल्पनीय इति वाच्यम् तथा सति यत्समवेतं कार्यमुत्पाद्यते
तत्समवायिकारणमिति स्यात् नच यत्संबद्धं कार्यमुत्पद्यते तत्तत्सम
वायिकारणमित्येवास्त्विति वाच्यम् कपालसंबद्धघटध्वंसं प्रति कपालस्य
समवायिकारणत्वप्रसंगादित्यपि इहत्वं सिद्धसाधनमिति प्रकृतसिद्ध्योः
स्वरूपसंबंध इति वेदान्तः परस्येति शेषः अर्थान्तरं चेति समवायसाधने प्रकृता
नां नैयायिकानामिति शेषः ननु तथापि समवायस्यैकत्वे किं मानमत आह
लाघवादिति तथाच यथा हि त्वादिजनकतयैकस्यैवो लाघवादेक एव सिद्ध्य
ति तथा समवायोपीत्यर्थः रूपवत्ता बुद्धीति रूपवत्ताबुद्धेः प्रमात्वप्रसंग इत्यर्थः
स्पर्शसमवायरूपसमवाययोरैक्यादिति भावः नत्र वायो रूपाभावादिति नच

सि॰ नं॰ ३२ बंधेन स्वाहितित्वाभावसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावात् न च प्रागभा
वे व्यभिचारः प्रागभावे सत्ताविरहादिति वाच्यं प्रागभाववृत्तिप्रतियोगिता
भिन्नप्रतियोगितायाः कार्यतावच्छेदकसंबंधत्वादिति वस्तुतस्तु सत्तावच्छि
न्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणताया जन्यतावच्छेदकतया सत्ताजातिसिद्धिः
तादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति तन्नात्मान्यसमवेतत्वसंबंधेन नीला
देर्नीलादावपि सत्त्वात् नवनीलाद्युत्पत्तिनिर्वाहणाय तादृशकार्यकारणभाव
स्यावश्यकत्वात् न चात्मान्यसमवेतत्वविशिष्टद्रव्यत्वसंबंधेन नीलादे
र्हेतुतयैव न तदापत्तिरिति वाच्यं तादृशसमवेतत्वद्रव्यत्वयोर्वैशिष्ट्यभावे
विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यापत्तेः कालिकसमवायोभयसंबंधस्य
कार्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात्मनतायान्नीलान्यसाधारण्येऽपि तत्तिविरहादि ग्रं॰ ३२

त्वेवभेदसाधकत्वनियमात् नचसामान्यरूपेणविशेषाणांभेदकत्वंसंभ
वतिव्यभिचारात् ताहृशनियमानंगीकारेपरमाणत्वादीनानैकत्वादीनांनतत्वाक्ति
त्वेनैवपरमाणत्वेनतरभेदकत्वसंभवेनाविशेषस्यवैयर्थ्यप्रसंगात्तिदिक्‌ समवाय:
असंबंध: प्रतियोगितानुयोगितान्यतरसंबंधेनसमवायाभाव: समवायाभा
वयोर्जातिमत्त्वइति तदपेक्षयाचेति सत्तापेक्षयाचेत्यर्थ: सत्ताजातिद्र
द्रव्यंसत्गुण:सत्याद्यनुगतप्रतीत्यैवसिद्ध्यति अत्रनव्या: सदितिप्रतीतिविष
योभावत्वमेव अतएवसामान्यादिष्वपिसदितिव्यवहार: नत्वतिरिक्ताद्रव्या
दित्रिकवृत्तिनीलत्वाख्याजातिरिति तेनपरमपरंद्विविधंसामान्यपरंसत्तेतिवै
शेषिकविभागोनिर्युक्तिकत्वादत:नादेय इत्याहु: ध्वंसकारणतावच्छेदकत
यासत्ताजातिसिद्धे: यद्यप्रतियोगितासंबंधेनध्वंसोनास्तितत्रतनादात्म्यसंकार

वैतेषां व्याहतत्वात् आश्रयस्य च विशेषवत्तया व्याहतत्वेन विशेषत्वसंभा
द्वि॰ वादिति भावः ईश्वराकाशयोर्नित्यज्ञानशब्दाभ्यां व्याहतत्वेऽसंभवान्नतयोर्विशे
न॰ षत्वमित्याहुः नवीनास्तु विशेषे ऽतिरिक्तमानाभावः यत्रैव विशेषाणां स्व
६२ व्याहतिधर्मं विना व्याहतत्वं तथानिरूपणमयोग्यमाहुः तत्र घटपटक
पालपदे स्वयं व्यवयवपरेत्याह नित्यद्रव्यविशेषयोरिति समवायस्य
लक्षणमाह नित्यसंबंधत्वमिति संबंधस्याश्रसंबंधिभिन्नो ग्राह्यः तेनान
न्याभावादिस्वरूपसंबंधे नातिव्याप्तिः ननु समवायस्य संबंधत्वे किं प्रमा
णमित्याशंक्याह नत्वमाणंत्विति गुणक्रियादीत्यादिना जातिपरिग्रहः
संयोगादिति द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमादिति भावः अत्र समवायसंबंधे
न घटत्वावच्छिन्नं प्रतियोगितात्मसंबंधेन तंतुत्वेनाहतुत्वान्कार्यतावच्छेद गो॰ ६२

त्यन्यत्र विस्तरः स्वतएवेति विशेषः स्वतोव्यावृत्तत्वं च स्वभिन्नलिंगाजन्य
स्वविशेष्यकस्वसजातीयभेदानुमितिविषयत्वं साजात्यं च पदार्थविभाज
कोपाधिरूपेणातेन घटादेस्तादात्म्येन व्यावृत्तत्वेपि विशेषस्य गुणादिरूपान्य
त्वेनेतरभेदानुमितिविषयत्वेपि द्रव्यादेरपि प्रमेयत्वादिना विशेषसजाती
यत्वेपि न क्षतिः नित्यद्रव्यवृत्तिरिति विशेषाणां स्यानेकत्वेनेन नत्वह
ण्यविवृत्तिप्रयोजनाभावात् तत्र विशेषव्यावृत्तौ नन्वेतत्परमाणुत्वादयो
व्यावर्तकाभविष्यन्ति किं विशेषेणेति चेन्न अव्याप्यवृत्तिधर्मस्य व्यावर्तकत्वाभा
वात् व्यावर्त्तकानवस्थायामनवस्थानात् ननु विशेषेष्वपि प्रसंग इति चे
न तस्य धर्मिग्राहकमानेन स्वतोव्यावृत्ततयैव सिद्धेः एवं च नित्यद्रव्ये
षु विशेषाः सिद्धाः लक्षणन्तु न विशेषवन्तः शेषपदार्थाणां विशेषेण

दि. नं. ३.

स्यमूर्त्तत्वस्य मूर्त्तत्वंविहायगगनवर्त्तमानस्य भूतत्वस्य च पृथिव्यादिचतुष्टयेस
त्वात् ननु सांकर्य्यस्य जातिबाधकत्वे किंमानमितिचेत् स्वसमानाधिकरण
स्वाभावसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन समा
नाधिकरण्याभावप्रतियोगित्वाभावनियमस्य भंगप्रसंगएवेति तादृशनियम
स्य मानाभावान्न सांकर्य्यं जातिबाधकमिति नव्याः अनवस्थायां तु जाते जातिम
त्वे घटत्वादिनिखिलजातिघटकवैजात्यांगीकारेपि तद्वैजात्येन वैजात्यांतर
स्यैकव्यक्तित्वात् तथापि निखिलजातिघटकवैजात्येन तद्वैजात्येन तदाश्रयजात्यंत
र्गतं न वैजात्यमेवमग्रेपीत्यनवस्था बोध्या रूपहानिः निःसामान्यत्वग
र्भलक्षणाघातः रूपविशेषस्य जातिमत्वे रूपस्य स्वतो व्यावर्त्तकत्वस्य हानिः
न च जातिस्वीकारे तयैव व्यावर्त्तकत्वं वाच्यं सामान्याश्रयस्य सामान्यरूप ऊं. ३.

तत्राह एकमात्रेति व्यक्त्यभेदरूपबाधकसत्त्वादिति शेषः अनुगतायो
जातिकल्पिकाया अभावादिति भावः नन्वव्यक्त्यभेदरूपबाधकत्वमेवासि
द्धं निःसामान्यत्वे विशेषाणां नित्यत्वे च सति समवेतत्वस्य जातिलक्षलक्षणत्वा
दित्यतः संमतिमाह नचावोक्तमिति इत्यं किरणावल्यामुदयनाचार्यैरि
ति शेषः बहुष्वेकधर्मस्यैव सामान्यतया सर्वसिद्धत्वादेकव्यक्तौ जातिरन
पेक्षेति भावः व्यक्तेरभेदः एकव्यक्तिकत्वमाकाशादेर्जातित्वबाधकं तु
ल्यत्वं तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वं घटत्वकलशत्वादीनां जातेर्नाभेदे वस्तुतस्तु तु
ल्यत्वं तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वं स्वाभिन्नजातिसमनियतत्वमिति यावत् तच्च जा
तित्वबाधकमेवेति ध्येयम् संकरः परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयो
र्धर्मयोरेकत्र समावेशः भूतत्वे जातित्वे भूतत्वं विहाय मनसि वर्तमान

दि॰ नं॰ २९ ति सामान्यं तल्लक्षणं त्विति लक्षणप्रयोजनं त्वितरभेदस्य व्यवहारस्य वा
सिद्धिः सामान्यमितरेभ्यो भिद्यते सामान्यमिति व्यवहारविषयो वा नित्य
त्वे सत्यनेकसमवेतत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा द्रव्यमिति एवं लक्षणं तद्
युक्तं अनेकात्वमेकाभिन्नत्वं जलपरमाणुरूपादावतिव्याप्तिकरणाय यो नो
यो विशिष्टाभागसमवेतत्वघटकसमवायफलमाह नित्यत्वे सत्यनेकवृ
त्तित्वमिति नचैवं नित्यसंयोगेतिव्याप्तिरिति वाच्यं तस्य निरस्तत्वात् कु
तो नित्यासत्त्वेन द्रव्यानिरूपितसंयोगानिरूपकार्यतावच्छेदककोटिजन्य
त्वनिवेशगौरवात् नित्यसंयोगांगीकारे नये संयोगत्वस्य नित्यवृत्तित्वेन
कार्यत्वानवच्छेदकत्वात् लघुतया नित्यविभागासिद्ध्यापत्तेश्च नन्वाकाश
त्वरूपजातावव्याप्तिस्तस्यानेकसमवेतत्वाभावादित्याशंक्यालक्ष्यत्वेनो उं॰ २९

धर्मेशाहाः ससमसमनुचिताः तेनसर्वैकतयावगतंविंशुत्तिगुणाइहव्यवहृताः
ननुवत्तविंशुतौकिंनामगुणत्वंनचजातिविशेषस्तत्रप्रमाणाभावादिति
तत्राह नचेतिनेऽगुणत्वविपर्ययः अथगुणानिद्रव्यण्यवसमवेतत्वान इति द्रव्य
कर्मभिन्नेसामान्यवतियाकारणतासाकिंविद्रमोवक्षेवक्षेघाकारणत्वादि
त्यनुमानेनगुणत्वजातौप्रमाणमितिभावः पतन्नेनत्वंतत्रैवस्फुटीभविष्यति
कर्माणि प्रत्यक्षसिद्धानि चलनाकारानुगतप्रत्ययवेद्यत्वर्थः अथिकतये
तिकर्मविभागकोपार्थ्यमणनादिभिः मूलेगमनादेवेति अथैवमुत्क्षेप
णादीनांगमनादेवलाभेऽनेपणत्वादिभिस्तेषांविभागोऽनुचितः नहिउत्क्षे
पणादौगमनत्वंनानुभाविकम् उऽर्ध्वमधप्रप्राप्तिमलोकादाहमुग्गच्छमधो
गच्छतीतिप्रत्ययादितिचेन्न स्वातेत्रेकस्यमनुमेतियोगपपपयेनयोगानहत्वादि

दि॰
न॰
२८

ऽप्येषां पार्थिवीकर्मप्रतीतिरिति भावः ननु प्रतीतेर्भ्रान्तत्वं तत्रैव वक्तव्यं यत्रोत्त
रकाले बाधज्ञानं प्रकृते च तमसो न चलतीत्युत्तरकाले बाधज्ञानाभावात्कथं प्रती
तेर्भ्रान्तत्वमित्यतो हेत्वन्तरमाह तम इति अवयवादीत्यादिना उत्पत्तिध्वंसप
रिग्रहः यत्त्वारोपितं नीलरूपं तम इति कन्दलीकारमतम् तत्र इहाधिकार
इति प्रतीतेरप्यविभ्रमत्वापत्तेः तमो नीलं न तु नीलिमेति प्रत्ययाच्च ननु तम
सो नातिरिक्तत्वेऽपि सवर्णाप्यातिरिक्तद्रव्यस्य सत्त्वान्नवत्वव्याघातं लक्षणस्य
एवेत्यत आह सवर्णस्येति वक्ष्यत इति तेजोनिरूपणावसर इति शेषः गु
णाः कथ्यन्त इति रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागौ
परत्वापरत्वबुद्धयः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च गुणा इति विभागसूत्रे तत्र ग्रं॰
दशकं होक्ताः वक्षाहेण सूत्रस्यावशाह नग कान्वडवत्वस्नेहसंख्याभथमो २८

परविभागवत् प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्न वक्तव्यो भेदस्तमसोर्हतीति ननु तमसो द्रव्यत्वे
आलोकानिरपेक्षेणचक्षुरिंद्रियेणाग्रहो न स्यात् द्रव्यग्रहे आलोकसापेक्षत्व
त्वमिंद्रियस्य हेतुत्वादित्यत आह तमआलोकेति तमःप्रत्यक्षे वेत्यर्थः न चा
वत्तमोभिन्नद्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव संयोगसंबंधेनालोकत्वेन कारणत्वाव
धारणादिति भावः आवश्यकतेजोभावेनेति प्रकाशमहत्त्वोद्भूतानभिभूतरूपवत्ते
जस्त्वावच्छिन्नाभावेनेत्यर्थः अंधकाराभावव्यवनेजः किंनस्यादितितुन्नसम्यकु
ड्यस्य शोभात्वरूपवद्धेरत्र पपन्नेरितिसूचनायावश्यकपदं उपपन्नो तमोविव
हारोपपत्तौ ननु तमसत्वेऽभावत्वे रूपवत्ताप्रतीतिः कथं अभावे रूपाभावा
दित्यत आह रूपवत्त्वेति ननु रूपवत्त्वप्रतीतिर्भ्रांतत्वेऽपि चलतीति प्रत्ययासिद्धिक
मेवत्याह न नातमसि द्रव्यत्वसंप्रतीत्यत आह कर्मवत्ताप्रतीतिरप्येति नहि द्र

दि॰ न॰ २०

तं तेन जन्यमात्रस्य कालिकसंबंधेन कर्मवत्वेपि न व्यभिचारः नत्वस्व स्वरूपाति
द्धिः वलनित्वच्छायेति प्रतीत्या कर्मवत्वासिद्धेः ननु सः कृष्ण इत्येषुंतभावानि
राकृतत्वे तद्दीत्यादिना गंधेति गंधाभावस्य हेतुत्वोक्तौ पटगतगंधप्रतियो
गिकाभावमादाय घटे व्यभिचारेण सूत्यत्वमुक्तं हेतुस्य प्रतियोगिव्याधि
करणात् समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोपि बोध्यः तेन नोत्पत्तिका
लीनसंयोगसंबंधावच्छिन्नगंधाभाववति वायौ घटे व्यभिचारः नीलरूपेति
अनुगतत्वेनैकेनैव नीलरूपेण हेतुना जलाद्यष्टभेदासिद्धेः स्नेहाभावमात्र
रूपाभावादीनामननुगतानां न हेतुत्वयोग्यत्वात् जलादिकमित्यादिना
तेजः प्रभृतिद्रव्यसंग्रहः तथा च नवस्वद्रव्येष्वंतर्भावासंभवेणापरिशेष श्री
ण तमसोधिकद्रव्यत्वसिद्धिरिति भावः तदुक्तं तमः खलु चलं नीलं परा २०

गगनादिवृत्तित्वकल्पनेपिमूर्तत्वेनसांकर्यवारणायमनोवृत्तित्वावच्छेदक
त्वादितिवाच्यं तथाचसतिमूर्तत्वजात्याद्रव्यत्वस्यन्यूनदेशवृत्तित्वापत्ति
रिति ननुद्रव्यमद्रव्यस्यतमसः सत्वादव्याप्तिरित्यव्याप्तिरित्यभिप्रायेण
मीमांसकःशंकते नन्विति ननुतमसिमानाभावादेवनाव्याप्तिरित्याशंक्य
तमसःसाधकंप्रत्यक्षप्रमाणमाह तद्धीति तमोहीत्यर्थः प्रत्यक्षेण चक्षु
रिंद्रियेण ननुतमसःसिद्धावपितस्यद्रव्यत्वेकिंमानमित्याशंक्यानुमा
नंप्रमाणमाह तस्येति तमसइत्यर्थः चकारोद्रव्यभिन्नत्वेनान्वेति नचा
वतमोद्रव्यंरूपवत्वादित्यनुमानेनतमसोद्रव्यत्वेप्रमाणसूचितं इत्युपल
क्षणं परत्वापरत्वाश्रयत्वादित्यपिबोध्यं इदंतमःपरमिदमपरमितिप्रती
तेः हेत्वंतरमाह कर्मवत्वादिति कर्मवत्वंचसमवायसंबंधेनावच्छि

दि॰
नं॰
२८

कविनश्येवपाठः अत्रयद्यपिगुणत्वेनानन्यथासिद्धिः संभवतिनथापिमादानामसंबं
धधर्मेवाधेसत्येवान्नमितेः परंपरासंबंधविषयत्वमितिभावः इदमुपलक्षणं
द्रव्यवृत्तिद्रव्यांतरानुत्पत्तौसमवायेनद्रव्यस्यप्रतिबंधकत्वंकल्पनीयमितिप्र
तिबंधकतावच्छेदकतयाद्रव्यत्वसिद्धिः प्रतिबध्यतावच्छेदकंचपृथिव्यादिवृत्ति
द्रव्यमात्रवृत्तिभूतत्वमेव निरवयवाहृतकत्वात् भूतत्वस्यप्रतिबंधकतावच्छे
दकत्वेतुमूर्तत्वस्यतत्स्थानमादायविनिगमनाविरहापत्तिः द्रव्यत्वस्यप्र
तिबंधकतावच्छेदकत्वेतुधर्मिग्राहकमानसिद्धत्वेनतस्यगगनादिवृत्ति
त्वेमानाभावइतिवाच्यं भूतत्वेनतत्सहवृत्तिकत्वापत्त्याविनिगमनाविर
हेणगगनादिपवृत्तित्वाभ्युपगमात् नचभूतत्वेनतत्सख्यातिवृत्तित्ववा
रणायमूर्तोवृत्तित्वमेवद्रव्यत्वेकल्प्यतां गगनादिवृत्तित्वकल्पनेगौरवात्

उं॰
२८

कालिकत्वाच्च समवायेन नीलं प्रतित्वाश्रयसमवेतेन द्रव्यत्वसंबंधेन नी
लं प्रति समवेतन कारणाभूर्वेत्तराहित्वसंबंधेन कार्यत्वस्य कार्यतावच्छेद
कत्वगौरवात् कालिकसंबंधेन घटत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहाच्चेत्य
त आह संयोगस्येति अत्र च रूपादिगुणानां सकलद्रव्यसाधारण्याभावेन द्रव
व्यत्वव्याप्यपरिमाणः सकलद्रव्यवृत्तिसंख्यादित्रयस्य च गगनादिवृत्तित्वा
दित्रयस्य नित्यत्वात् न च संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन समवायिकारणत्वे
मानाभावः तत्तद्विसमवेतसत्त्वसामान्यं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन समवायिकारणत्व
स्यावश्यकत्वात् तद्व्यादासंभवादिति वाच्यं कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छे
दकत्वनियमेन तादृशकारणत्वस्यावश्यकत्वात् अतिसमवेतयोगांगीकारे मन
लाघवेनाह विभागस्येति द्रव्यत्वसिद्धेः जातिरूपद्रव्यत्वसिद्धेः वा

व्योमआकाशइति देहीविशिष्टार्थवाचकेदेहिशब्दे देहावयवानामुपस्थितेरा
ह देहीआत्मेति अथैषामस्य देहिनामध्येअन्तर्भावितत्वात्कथंद्रव्यत्वमिति चेन्न
हत्रा भूत्वावैशान्यायेनेश्वरस्यशरीरमिति संसारेदेहएवशान्तिव्रतीरमिन्य
न्य इतएवचात्वरसादात्मेति पृथिव्यप्तेजोवाय्वात्मानइतिपंचैवद्रव्याणि व्यो
मादेरीश्वरात्मन्येवान्तर्भावात् मनसश्चासमवेतभूतेंतर्भावादिति नवीनास्त्वा
हुः तन्मतंनिराकर्तुंसंख्याबोधकपदस्वारस्येनार्थमाह एतानिनवेति व्योम्न
श्चब्रह्माश्रयतयासिद्धिः नचभगवतएवशब्दाश्रयत्वं प्रत्येकंजीवमादाय
विनिगमनाविरहात् नचजीवानामाश्रयत्वेशब्दवानहमितिप्रतीत्यापत्तिः अ
हमेवदयोगात्वस्यैवकसनात् कालदिशोरूपत्वेपिकालेघटः पूर्वस्यांदि
शिघटइत्याद्यनुगताकारप्रत्ययात् मनसश्चासमवेतभूतत्वेपार्थिवादिपरमाण

दि॰ न॰ ९५ नादाय्यवितिगमनाविरहइत्याशयः अपिकमण्येवित्तोभविष्यतिसंयोगनूले
द्रव्यालीति द्रव्यपदंद्रव्यत्वरूपजातिविशिष्टार्थकं ननुगुणाश्रयत्वादिविशि
ष्टार्थकंकुतोनवात् मुक्तावल्या किंप्रमाणमिति किंप्राहः प्रत्यनन्तुद्रव्यद्रव्य
मितिरनुगतप्रतीतिरेवजातिसाधकाभविष्यतीत्यतआह नहीतितत्र द्रव्यत्व
जातौ सत्तेति तथाचपामराणांघटादिषुद्रव्यत्वज्ञानाभावेनसकलद्रव्यसा
धारणाद्रव्यत्वजातिसिद्धिर्नभविष्यतीतिभावः कार्यमिति कार्यत्वंप्रागभाव
प्रतियोगित्वं नवध्वंससाधारणम् सत्वेनाविशेषणीयत्वात् अत्रचकार्यस्य
समवायः प्रत्यासत्तिः कारणस्यतादात्म्यंयत्रचसमवायेनकार्यंतत्रतादात्म्य
नद्रव्यमितिनियमात् ननुजन्य सत्वरूकार्यत्वावच्छिन्नंप्रतितादात्म्येनद्रव्य
त्वेनकारणत्वेमानाभावः नवनीलेनीलोत्पत्तिवारणायतस्याहेतुत्वमावश्य उं॰ २५

दिन: २५ विभागंव्याचष्टइति तस्मात्तात्पर्यं पर्यायवाचकत्वज्ञानोपयोगिपदार्थमात्रेति रू
पणपरत्वात् एवमधिकरणत्वमपि तस्यसंयोगादिरूपत्वे बदरकुंडसंयोग
स्यैवहेतुत्वेनकुंडेबदरमितिवदकुंडमित्यपिप्रयोगः स्यात् एवंप्रतियोगित्व
मपीत्याहुः साहचर्यलक्षणां लक्षयोजयति यथेति स्वेनशब्दः श्लोकव्याख्या
समाप्तिद्योतकः द्रव्याणिविभजनेदितेति स्त्रियांक्तिन्निति सूत्रविहितक्तिप्र
त्ययान्तदितिशब्दस्यलवनवाचकत्वात् दितिपदस्यप्रकृतोपयोगिनमर्थमा
ह दितिः पृथिवी अग्रशब्दस्यअग्रमनन्तजिन्यादिपाणिनीयसूत्रे शब्दपरत्वा
दाह अग्रभुजलानीति प्रतापस्यापितेजः शब्दवाच्यत्वात्प्रकृतेतेजः पदार्थंद
र्शयति तेजोवह्निरिति वह्न्यादिरित्यर्थः देवविशेषोपिमरुच्छब्दवाच्यत्वात्प्र
कृतोपयोगिनमर्थमाह मरुद्वायुरिति व्योमशब्दस्यैवदेवप्रसिद्धिप्रयोगादाह उं. २५

न्तःपदार्थेष्वनित्तदपिनिश्चाकरोति सादृश्यमस्तीति नक्लिन्नत्वेसतीति स्वंव

सादृश्यनिरूपकेलिङ्गामिवारणाय अनुयोगित्वसंबंधविवक्षणेन्नदेयमे

व नक्षत्वभूयोधर्मवत्वमिति न[illegible]रूपेनविद्यमानायेभूयसोधर्मोल

क्षणमिवसमर्थः नन्विदंगगनंगगनाकारंसागरः सागरोपमः रामरावणयोर्यु

द्धंरामरावणयोरिवेत्यादावव्याप्तमितिचेन्न नह्यत्रधर्मसाम्यस्यतत्रविवक्षित

त्वात् युगभेदविवक्षयाभेदसत्वाद्वा अतएवयुगभेदविवक्षायामिहोपमा

लंकारोनन्वयालंकारश्चक्रमालंकारिकैः सादृश्यघटकधर्मश्चक्व

विज्ञानिरूपोयथाघटसदृशःपटइत्यादौ क्वचिद्वाधिरूपोयथागोसंत

थावत्वमपीत्यादौ यथावचंद्रसदृशंमुखमित्यादौआह्लादकत्वादि अतिरि

क्तकसनेगौरवादिति नव्यास्तुसादृश्यमतिरिक्तमेव नचातिरिक्तत्वेपदार्थे

मा०
यत्रासिद्धिवारणायेसाध्येदाहानुकूलेतिवह्निव्याप्येकेंधनसंयोगमादायाहह
वदात्मसंयोगमादायवातदारणायवह्निहेतिवह्निनिष्ठोलक्ष्यश्रमादायनदार
णायांतोह्नियतेतिवेन्न विपक्षेबाधकतर्काविरहेणास्यानुमानस्याप्रयोजक
त्वात् केचित्तुवह्निःप्रतिनिरूपणफूत्कारसंयोगादीनांतृणफूत्कारसंयोगत्वादिरू
पेणकारणतायांव्यभिचारेणासंभवादतिरिक्तशक्तिसिद्धिः नचतृणफूत्कार
योरन्योन्याभिमन्यनयोर्मणितरणिकिरणयोश्चसंबंधस्यजन्यतावच्छेदकवैजात्य
त्रयवत्सनामघेदृतन्नसंबंधानामेकशक्तिमत्त्वेनकारणत्वकल्पनायामपव
लवत्वेनन्याय्यत्वादितिवाच्यः नच तत्तत्संबंधसाधारणैकजातेरेवाभ्युपगमा
त् नचयोगिद्धतिजातेर्योग्यत्वापत्तिरितिवाच्यं दोषविशेषेणशक्तेरिवास्या
गत्वकल्पनात् नचनोपनत्वादिनासंकरः तस्यादोषत्वात् अन्यतमत्वेनका

सिन. २२

समवधानकालेपितिष्ठतीतिनव्यभिचारइतिभावः अथस्मरणादित्यत्रलौकिकदाहप्र
मितेजकस्यवह्नित्वनास्तित्वेत्र नस्याननुगतत्वात् तावदभावकूटविशिष्टम
णभावस्यानुगतत्वात् अवेदंबोध्यं अभावीयविशेषणतासंबंधेनदाहत्वाव
च्छिन्नप्रतिडहे अपमादेअपकविशेषणतान्यतरसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकाऽ
नोतनडतेजकाभावानांसामानाधिकरण्यंयद्वैशिष्ट्यंतदवच्छिन्नस्यमणा
देदैशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याभावीयविशेषण
तासंबंधेनदाहत्वमितिमिति एतेनसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकमण्य
भावस्यतत्संयुक्तेपिसत्वात्दाहापत्तिरितिपरास्तं नन्वनुमानमेवकिमत्रप्र
माणं नत्वाहि वह्निर्दाहानुकूलादृष्टातीन्द्रियधर्मसमवायीदाहजनकत्वा
दात्मवदिति वह्निव्याप्यैकैकत्वमादायभग्नकपालस्थवह्निनिष्ठानुद्भूतरूप

डां. २२

तिव्याप्तिः स्वप्रागभावप्रतियोगिनियतदेशवैशिष्टेन तादात्म्यातिरिक्तसंबंधा
वच्छिन्नायाकारणतानतदाश्रयीभूतोयोभावभिन्नोयंतताभावस्तत्प्रतियोगित्वस्य
विवक्षितत्वात् कारणताविशेषोपादानाद्वस्वांतताभावप्रसक्तेस्वस्यप्रतिबंध
कत्वापत्तिः परामर्शविषयस्यतादात्म्यसंबंधेनैवप्रतिबंधेहेतुत्वात् ननुवह्निम
ण्यभावयोर्द्वयोर्हेतुतापेक्षयातिरिक्तशक्तेरेकस्याएवहेतुतायालाघवादित्य
तआह अनेनैवेति दाहादिकंप्रतिमण्यभावादेर्हेतुत्वकल्पनेनैवेत्यर्थः सा
मंजस्य मणिसमवधानदशायांदाहवारणे प्रागभावेमानाभावाद्दाहध्वंसे
ति इदमुपलक्षणं प्रतियोगिध्वंसयोः शक्तिनाशमण्योःशक्तिमण्यपसारण
योस्वकार्यकारभावकल्पनापिस्यादित्यपिबोध्यं उत्तेजकाभावेति तथाचके
वलंमणिप्रतिबंधकः किंतु उत्तेजकाभावविशिष्टः तदभावश्चोत्तेजक

भावविशिष्टवह्नित्वादिनैव हेतुताकसम्भवितमितिभावः दाहादिकमित्यादिय
दिन. २९ देनवह्नेः संग्रहः मणिसत्त्वेवह्नेरप्यसत्वेन तथाविधमणिरूपप्रतिबंधकसद्भावान्न
दाहवह्नीतिभावः ननुयदाकदाचिन्मण्यभावविशिष्टादह्नेर्दाहापत्तिः कार
णतावच्छेदकावलीदकारणसत्त्वस्यैवकार्योत्पत्तिनियामकत्वात् मण्यभावत्ववि
शिष्टवह्नित्वंवह्निविशिष्टमण्यभावत्वंवा कारणतावच्छेदकमित्यत्रविशेषण
विशेष्यभावेविनिगमनाविरहेनगुरुभूतकार्यकारणभावद्वयापत्तिश्चेत्यतआ
ह मण्याद्यभावादेरिति तथाचप्रतिबंधकत्वेनकार्यनकूलधर्मविघट
कत्वं बाधज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वाभावापत्तेः किंतुकारणीभूताभाव
नव ९ प्रतियोगित्वं नह्यमण्यभावस्यहेतुत्वेनुपपद्यते नन्वतिरिक्तशक्तिसत्त्वइतिभावः
ननुप्रतिबंधकत्वस्यैतादृशत्वेकारणीभूतवह्निरूपाभावप्रतियोगिवह्न्यभावे ठो. २९

त्साहचर्यं हि हेतौ सामान्येऽपीति सामान्येन रहितत्वे सतीति सामान्यरहितत्वादित्यर्थः
तेन सामान्यत्वेन व्यभिचारः व्यतिरेकित्वे सतीति विशेषणेन प्रमेयत्वादौ व्यभि
चारः भावत्वे घटत्वादिषट्कान्यतमत्वरूपे हेतुमति साध्यस्य सत्त्वान्न व्यभिचार इति
तथ्येति यदि साहचर्यं द्रव्यादावन्तर्भूतं तन्न दोषः द्रव्यादेः सामान्यरहितत्वेन यथा गोत्वेनि
त्यं तथा घटत्वमित्यबाधितप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः अभावे तु भावमाशङ्क्य निराचष्टे
नापीति यद्यप्यतिरिक्ताभावमनङ्गीकुर्वतः प्राभाकरस्य मते भावे तु भावविलक्षण
संभवति तथापि स्वमतमभ्युपेत्येदं निराकृतमिति भावः सत्त्वेन भावत्वेन प्रती
यमानत्वात् प्रमीयमाणत्वात् मणिसमवधानकालीनवह्निना दाहवारणाय
प्राभाकरेण साधितां शक्तिं दूषयति मण्याद्यभावेति अतिरिक्तशक्तिकल्पना हि वी
क्षणनाशनाशनाशकभावकभावकसनाचापेत्यलाघवाद्दाहत्वावच्छिन्नं प्रतिमण